

De ontwikkeling van de Moskee in het Midden-Oosten

Marinus Jongeneel

De ontwikkeling van de Moskee in het Midden-Oosten

Marinus Jongeneel

Onderzoek voor afstudeerproject 'Moskee op Zuid'

Begeleider onderzoek: Esther Gramsbergen

Begeleiders project: Hans Teerds & Willemijn Wilms Floet

Begeleider Veldacademie: Otto Trienekens

Begeleider bouwtechniek: Engbert van der Zaag

Voorwoord

Mijn afstudeerproject behelst het ontwerpen van een moskee voor een gemeenschap in de Rotterdamse wijk Bloemhof. Hierbij spelen programmatische en sociale eisen een belangrijke rol, maar ook de uitstraling van de moskee verdient de nodige studie. Landen met een lange Islamitische traditie hebben vaak een moskeetype dat typerend is voor die streek, maar in Nederland ontbreekt zo'n type. Nederlandse moskeeën verwijzen in hun beeldtaal vaak naar het land van herkomst van de gemeenschap, maar meestal slecht op oppervlakkige wijze. De architect voegt een aantal typische elementen zoals koepels toe zodat het gebouw als een moskee te herkennen is. Vaak vormen deze elementen slechts een cosmetische laag die weinig met het gebouw als geheel te maken heeft. Om zulk knip-en-plak te voorkomen is het van belang de moskeetypes uit het Midden Oosten, die in de loop der eeuwen uitgekristalliseerd zijn, nader te bestuderen. Deze studie richt zich op de omkeerpunten in de typologische ontwikkeling van de moskee, die vaak plaatvinden op de momenten dat de moskee in een nieuwe culturele context terecht komt. De moskee zou in Nederland een soortgelijk omkeerpunt kunnen krijgen.

Graag wil ik Esther Gramsbergen bedanken voor de duidelijke hulp en aanwijzingen bij het opzetten van het onderzoek, het nauwkeurige commentaar dat ze op de teksten heeft geleverd, en voor de fijne begeleidingen. Daarnaast wil ik mijn ouders bedanken voor de interesse in mijn project en het doorlezen van het verslag en voor de vele aanmoedigingen en ondersteuning.

Inhoudsopgave

Voorwoord

Inleiding & onderzoeksopzet	6
Inleiding onderwerp	
Onderzoeksopzet	
Afbakening	
Methode	
Tijdslijn	
1: Vroeg-Islamitische moskeetype	12
§ 1.1 ontwikkeling Vroeg-Islamitische moskeetype	
2: Maghreb moskeetype	28
§ 2.1 ontwikkeling Maghreb moskeetype	
§ 2.2 Grote moskee, Algiers	
3: Iraanse moskeetype	44
§ 3.1 ontwikkeling Iraanse moskeetype	
§ 3.2 Vrijdagmoskee, Isfahan	
4: Turkse moskeetype	64
§ 4.1 Ontwikkeling Turkse moskeetype	
§ 4.2 Süleymaniye moskee, Istanbul	
Conclusie	86
Reflectie	89
Literatuurlijst & lijst afbeeldingen	90
Verklarende woordenlijst & overzicht types	92

Inleiding onderwerp

Zoals reeds in het voorwoord gezegd is, richt deze studie zich op de omkeerpunten in de ontwikkeling van de moskee in het Midden-Oosten, welke plaats vinden op de momenten dat de moskee in een nieuwe culturele context terecht komt. Er bestaan reeds enkele volledige overzichten waarin de geschiedenis van de moskeebouw wordt beschreven, onder andere het vuistdikke *Islamic Art and Architecture* van Robert Hillenbrand.^I Veelal bouwen deze boeken voort op het werk van de Fransman Georges Marçais^{II} en de Engelsman Sir Keppel Archibald Cameron Creswell, van wie de plattegronden vaak afkomstig zijn. Deze overzichten zijn echter niet typologisch van opzet. Meestal worden de meest spectaculaire en best bewaarde moskeeën besproken, en in hoeverre deze moskeeën elementen aan de traditie van de moskeebouw hebben toegevoegd is secundair. In deze studie is gepoogd een heldere stamboom weer te geven van de ontwikkeling van de moskee, waarbij de evolutie van het type de volle aandacht krijgt. De afbeeldingen zijn in dezelfde stijl getekend, zodat onderlinge vergelijking goed mogelijk is.

Onderzoeksopzet

De onderzoeksvraag van mijn onderzoek is de volgende vraag: wat zijn de belangrijke omslagpunten geweest in de ontwikkeling van het moskeegebouw in het Midden-Oosten? En tot welke uitkomsten hebben deze omslagpunten geleid? Aan de hand van tekeningen, beeldmateriaal en geschreven bronnen zal worden gezocht naar de momenten waarop een blijvende verandering in het bouwtype geïntroduceerd wordt.

Deze hoofdvraag wordt beantwoord door een aantal deelvragen te behandelen. Ten eerste wordt onderzocht hoe de ontwikkeling van de moskee in de vroeg-Islamitische tijd verlopen is. Deze ontwikkeling wordt behandeld aan de hand van de geschiedenis, zodat duidelijk wordt hoe de verschillende kalifaten invloed hadden op het verloop van de ontwikkeling van de moskee. Ten tweede wordt er gekeken naar de regionale moskeetypes, en op welke manier deze types stap voor stap van het basistype zijn afgedwaald. Voor elke stap zal geprobeerd worden een antecedent te vinden in ofwel de voorgaande moskeeën of in de lokale bouwtraditie. Als laatste zal per regionaal type een exemplarische moskee nader bestudeerd worden aan de hand van twee kenmerken, ten eerste de stedelijke inpassing en het programma, en ten tweede de expressie en ornamentiek. Hierdoor worden de regionale types niet slechts typologische bestudeerd, maar worden de architectonische kwaliteiten van de types in al hun facetten belicht.

Afbakening

Typologie

In deze typologische studie wordt de moskee in het Midden Oosten beschouwt als een *procedurele typologie*, een begrip gehanteerd door de Italiaanse architect Gianfranco Caniggia.^{III} Bij het bestuderen van een procedurele typologie stelde hij een basistype vast, en bestudeerde hij hoe dit basistype in de loop der tijd qua formele structuur en in relatie tot de omgeving veranderde. Zo identificeerde Caniggia de Romeinse *domus* als het basistype dat tot een patiowoning en vervolgens tot een Italiaanse rijwoning evolueerde. Een procedurele typologie kan dus gezien worden als een soort stamboom van bouwtypes.

De veranderingen in het type zijn het resultaat van een actieve relatie tussen menselijk handelen en aanpassingen in de gebouwde omgeving. Het menselijk handelen valt te verdelen in spontaan bewustzijn (*coscienza spotanea*) en in kritisch bewustzijn (*coscienza critica*).^{IV} Het eerstgenoemde zorgt voor veranderingen in basisstructuren (vernaculaire gebouwen), en het laatstgenoemde behelst een zelfbewust gedachteproces dat leidt tot de aanpassingen van

gespecialiseerde structuren (monumenten).^v Beide soorten van handelen spelen een belangrijke rol in verschillende fasen van de ontwikkeling van de moskee.

Plaats

In dit onderzoek wordt het Midden-Oosten getypeerd als het gebied waar de moskeebouw cultureel gezien sterk beïnvloed is door de kalifaten van de Omajjaden (661 - 750) en de Abbasiden (750–1258). Ten tijde van deze twee kalifaten ontwikkelde het Arabische rijk zich tot een wereldrijk^{1,0}, en werd de Islam een wereldgodsdienst. De bouwtraditie van deze twee kalifaten heeft zich in het hart van het rijk ontwikkeld, het gebied dat bestaat uit de Levant, Mesopotamië en het Arabisch schiereiland.

In het westen wordt het Midden Oosten afgebakend door Andalusië en de Maghreb (Afrika ten noorden van de Sahara). In het Oosten door het culturele gebied van Iran, waar delen van Oezbekistan (bijvoorbeeld Buchara) ook onder worden geschaard. Het Anatolisch schiereiland vormt de noordgrens. Alhoewel het schiereiland nooit in zijn geheel tot één van de twee kalifaten behoort heeft, komt de Ottomaanse architectuurtraditie voort uit steden als Divrigi in het oosten van het schiereiland die wel tot dit rijk behoorde. Later heeft deze traditie zich uitgebreid richting Istanbul. Drie Islamitische volkeren hebben in deze contreien een belangrijke rol gespeeld: de Arabieren in het hart van het Midden-Oosten en het westelijke gedeelte, en de Perzen in de streek rond Iran, de Turken (verwant aan de Perzen) in Anatolië, en later in een groter gebied.

Moskeeën uit landen in Zuidoost Azië zoals Pakistan, India, China en Indonesië vallen buiten deze beschouwing omdat ze in veel mindere mate beïnvloed zijn door de vroeg-Islamitische moskeeën. Moskeeën als de Al-Aqsa moskee, die weliswaar bijzonder zijn, maar geen permanente trend in de ontwikkeling van de moskee hebben teweeg gebracht, vallen buiten dit onderzoek. Voor de moskeeën uit Egypte en Yemen geldt hetzelfde, aangezien ze typologisch gezien weinig verschillen van het vroeg-Islamitische basistype.

Tijd

Als definitie voor vroeg-Islamitische tijd wordt de periode aangehouden vanaf de openbaringen van de profeet Mohammed (610 n.C.) tot en met het begin van de Islamitische gouden eeuw (786-1258). In dit tijdperk ontwikkelde de moskee zich van utilitair gebouw, met als voorbeeld het huis van Mohammed, tot een monumentaal gebouw ten tijde van het kalifaat van de Abbasiden.

De regionale types worden bestudeerd tot op het punt waarop er een duidelijk type uitgekristalliseerd is, en de daarop volgende moskeeën typologisch gezien weinig veranderen. Veelal viel het hoogtepunt van het plaatselijk rijk samen met het moment waarop het type zijn uiteindelijke vorm kreeg. In alle gevallen geschiedde dit voor de komst van koloniale machten. Moskeeën uit de periode daarna worden niet meegenomen in het onderzoek.

Type Moskee

Het onderzoek beperkt zich tot het bestuderen van de Vrijdagmoskeeën, dat wil zeggen moskeeën die als plek zijn aangewezen om het gebed op vrijdagmiddag te houden. De kleinere wijk-gebonden moskeeën worden dus niet meegenomen. In deze moskeeën missen belangrijke functies en onderdelen die in de Vrijdagmoskee wel aanwezig zijn, zoals de *minbar* (kansel). Daarnaast is van oudsher meer geïnvesteerd in de bouw van de Vrijdagmoskee, waardoor vernieuwingen in de moskeebouw veelal in deze moskeeën tot uitdrukking kwamen. Ook is de invloed op de bouw van nieuwe moskeeën groter geweest, en zijn deze moskeeën beter bewaard gebleven en beter gedocumenteerd. Verder worden er geen moskeeën behandeld die onderdeel vormen van een groter complex als een paleis of een *Madrassa* (school).

Methode:

1. Als antwoord op de eerste vraag wil ik de ontstaansgeschiedenis van de moskee als uitgekristalliseerd bouwtype beschrijven. Veel van de eerste moskeeën, onder andere het oorspronkelijke huis van de Profeet in Medina, zijn slechts in beschrijvingen overgeleverd, of zijn vervallen tot ruïnes. Een strikt typologische studie met uitgebreide documentatie is voor deze fase dus onmogelijk. In plaats daarvan wil ik aan de hand van de literatuur de ontwikkeling van de moskee beschrijven en in de historische context plaatsen.

2. Om de tweede vraag te beantwoorden wil ik de vroeg-Islamitische moskeeën in de verscheidene regio's als startpunt nemen. Vervolgens wil ik aan de hand van literatuur de voorbeelden vinden waarin er een duidelijke verandering in typologische opzet ten opzichte van de vorige periode plaatsvindt. Deze veranderingen beschrijf ik aan de hand van de theorie van G.C. Argan.^{VI} Hij beschrijft drie categorieën waarop bouwtypes constant blijven of veranderen: de complete configuratie, de grote constructieve elementen, en de decoratieve elementen.

Opeenvolgend worden deze drie categorieën weergegeven in plattegronden, doorsnedes die de grote constructieve elementen tonen, en detailaanzichten van beeldbepalende elementen (kolommen, bogen). Hiermee wordt een soort stamboom gegeven, waarin duidelijk wordt welke stappen hebben geleid tot het regionale type, en waarom deze veranderingen plaatsgevonden hebben. Het resultaat van deze ontwikkeling zal worden gevat in een abstract schema dat van zowel de laatste ontwikkelingsstap als van een aantal voorbeelden van hierna gebouwde moskeeën accuraat de ruimtelijke structuur weergeeft. Dit toont aan dat er daadwerkelijk sprake is van een regionaal type.

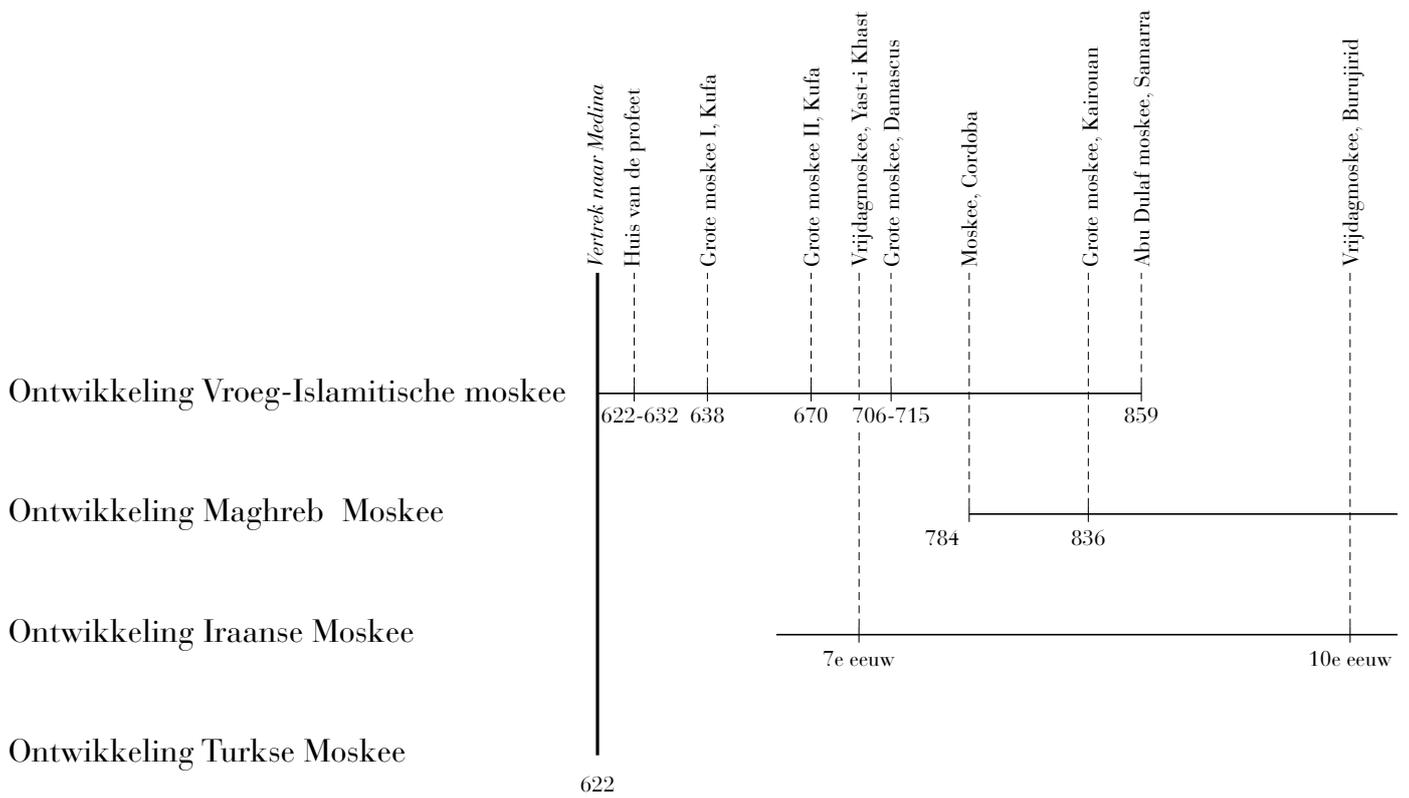
3. De meest sprankelende voorbeelden van de uitgekristalliseerde regionale types worden verder geanalyseerd. Hierbij gaat het niet om de abstracte schema's maar juist om een fysiek bestaand gebouw in zijn stedelijke context. Deze exemplarische voorbeelden worden op twee kenmerken bestudeerd die het gebouw in al zijn facetten beschrijven: stedelijke inpassing & programma en expressie & ornamentiek.

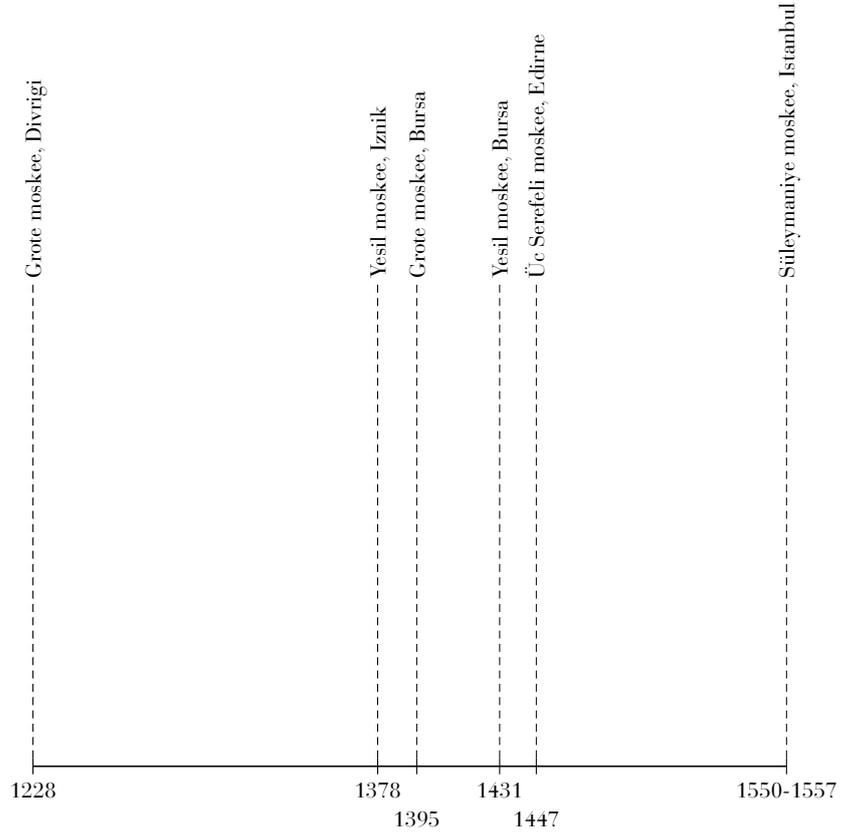
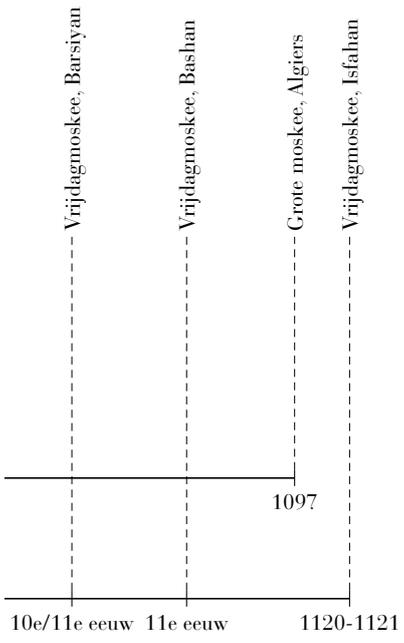
Bij het tweede punt worden het interieur en het exterieur beiden besproken en eventuele verschillen worden toegelicht. Voor zover relevant wordt gekeken naar de symboliek en de tektoniek die de ornamenten uitdrukken. Dit wordt weergegeven met behulp van gevelaanzichten en analysetekeningen van beeldbepalende elementen (kolommen, bogen).

Schuingedrukte termen als *mihrab* worden verklaard in de verklarende woordenlijst achterin. Bouwwerken waarvan de namen vetgedrukt zijn, bijvoorbeeld de **Süleymaniye moskee**, zijn als afbeelding achterin het hoofdstuk te vinden. Voor alle weergegeven plattegronden geldt dat ze met de richting naar Mekka naar boven zijn weergegeven, met een variërende noordpijl. Dit is gedaan om onderlinge vergelijking te vergemakkelijken. Plattegronden zijn per hoofdstuk op dezelfde schaal getekend, op 1:1000 of op 1:500.

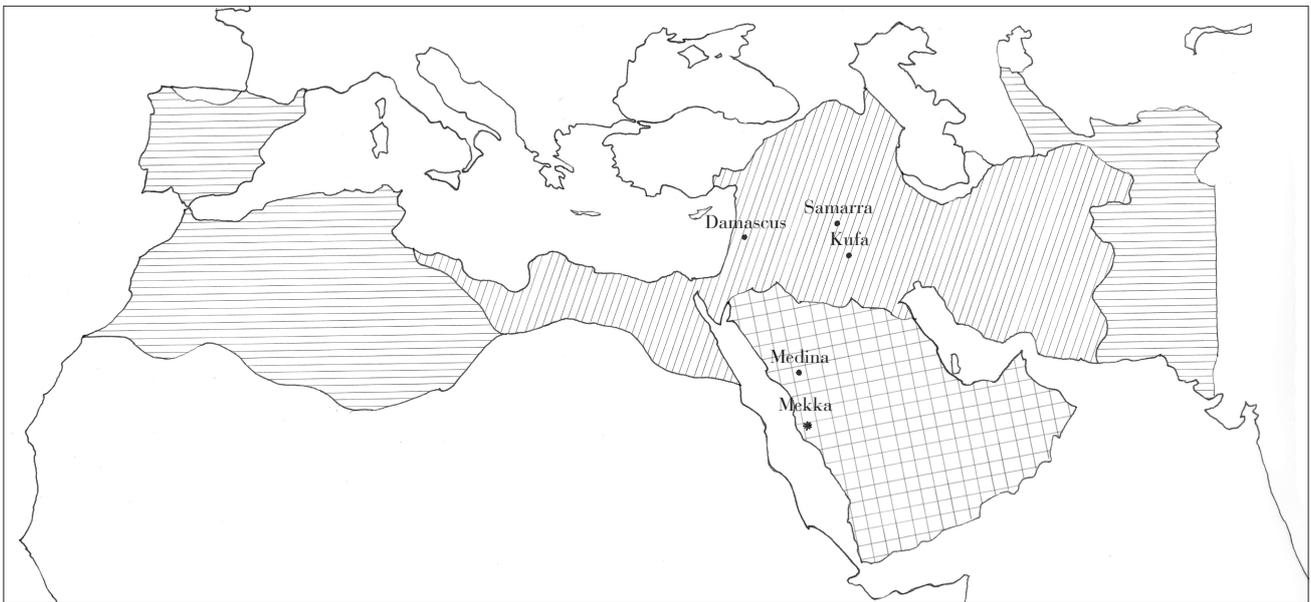
Bij plaatsnamen en moskeenames is ter verduidelijking voor de Nederlandse benaming gekozen, bijvoorbeeld Vrijdagmoskee in plaats van *Masjid-i Jum'a*. De jaartallen van de bouw van de moskeeën zijn zo nauwkeurig mogelijk opgeschreven. Een enkel jaartal geeft het jaar van de voltooiing van de moskee aan.

-
- I Hillenbrand, R., *Islamic Art and Architecture*, (1999), Thames and Hudson, London
- II Marçais, G., *L'art musulman*, PUF, collection Quadrige, Paris 1962
- III Anne Vernez Moudon, Getting to know the built landscape: typomorphology, in K. A. Franck & L. H. Schneekloth (Eds.), *Ordering space: types in architecture and design* (New York: Van Nostrand Reinhold, 1994), p. 292
- IV Ibidem, p. 293
- V Ibidem, p. 293
- VI Argan, G.C., On the typology of architecture, in *Architectural Design*, - December 1963, p. 564-566 (1963) John Wiley & Sons, Hoboken, p. 565

I Vroeg-Islamitische moskeetype

Vroeg-Islamitische kalifaten

- Rashidun (632-661)
- Omajjaden (661-750)
- Abbasiden (750-1258)

§ 1.1 ontwikkeling vroeg-Islamitische moskee

De ontwikkeling van de vroeg-Islamitische moskee begon bij het huis van de Profeet Mohammed in Medina, een praktisch en primitief bouwwerk en eindigde bij de authentieke moskeeën uit de negende eeuw, met een monumentaal en representatief karakter. Studies naar de vroegste moskeeën zijn beperkt, aangezien slechts van enkele moskeeën beschrijvingen overgeleverd zijn waar een ruimtelijke indeling uit kan worden opgemaakt. Van de moskeeën in dit hoofdstuk is alleen de Omajjaden-moskee in Damascus nog in gebruik, en van de Abu Dulaf moskee in Samarra zijn de ruïnes nog intact. Als alle gegevens op een rij gezet worden ontstaat toch een goed beeld van de geschiedenis van de vroeg-Islamitische moskee.

Het woord moskee (*masjid*) kan vertaald worden als ‘een plek waar men zich kan neerwerpen (voor God)’.^I In de Koran wordt het woord een aantal keer gebruikt, niet om een specifiek gebouwtipe aan te duiden, maar met de betekenis van heiligdom.^{II} De Koran verplicht de gelovigen om vijf maal per dag te bidden, maar er wordt geen plek aan verbonden. De manier waarop dit bidden collectief werd vormgegeven stamt uit de tien jaar (622-632) dat Mohammed met zijn gemeenschap samenleefde. Elke vrijdagmiddag bad de gehele gemeenschap samen, waarbij de profeet en later zijn opvolgers voorgingen als *imam*, leider van het collectief gebed. Hierbij werd de *Khutbah* uitgesproken.^{III} Dit was een soort preek, maar tevens een moment voor communicatie tussen de leider en de gemeenschap, waarbij bijvoorbeeld nieuws gedeeld werd. De hiervoor bestemde *vrijdagmoskee* moest dus plek bieden aan de gehele gemeenschap in de stad. Per stad was er aanvankelijk slechts één vrijdagmoskee, die zich onderscheidde doordat het onderhoud door de leiders betaald werd. Alleen deze moskeeën hadden het recht om een *minbar* (kansel) te plaatsen, waarvandaan de leider zijn volk kon toespreken.^{IV} De rest van de moskeeën in de stad waren bestemd voor de overige dagelijkse gebeden en werden door de omwonenden in stand gehouden.

Hoewel er in de Koran nauwelijks regels staan over het moskeegebouw, zijn er wel voorschriften voor het gebruik van de moskee. Zowel het bidritueel, *Salah*, als het rituele reinigen, *Wudu*, zijn gebonden aan strikte regels. Elke moskee beschikt daarom over een waterbassin in het voorhof. Tijdens het leven van de profeet konden vrouwen in de moskee bidden. Er waren aparte deuren voor vrouwen en de laatste rijen waren voor hen bestemd.^V Snel na de dood van Mohammed, ten tijde van de tweede kalief, werd het vrouwen echter aangeraden om thuis te bidden, opdat ze niet lastig gevallen zouden worden.^{VI} Hierna werd het een uitzondering dat moskeeën toegankelijk waren voor vrouwen, en de gebouwen die in deze studie besproken worden waren slechts voor mannen bestemd, met uitzondering van de eerste moskee.

De eerste moskee, het **huis van de profeet in Medina**, is goed gedocumenteerd. Bij de bouw in 622 bestond het uit slechts twee kamers (later negen) met daarnaast een grote open ruimte van 50 bij 50 meter, afgebakend met lage muren.^{VII} Later werd van palmstammen een primitieve overkapping (*zullah*) gebouwd, zodat men beschaduwde kon bidden. Deze werd aan de noordkant opgericht in de richting van Jeruzalem, aangezien men in deze richting moest bidden. Tevens werd een klein overdekt platform gebouwd bestemd voor de metgezellen van Mohammed.^{VIII} Toen de profeet in 624 naar aanleiding van een visioen de *kibla* (bidrichting) van Jeruzalem naar Mekka verplaatste werd de plattegrond omgekeerd.^{IX} Tijdens het leven van de profeet werd het huis niet als heilig beschouwd, noch had het bouwwerk een representatieve functie.^X Bij de eerste twee uitbreidingen na de dood van de profeet, in 638 en 644, werd om deze redenen niet gepoogd om het bouwwerk in oorspronkelijke staat te behouden.^{XI} Slechts de kamer waar Mohammed begraven ligt werd behouden. Een dergelijke *hypostyle* overkapping als in het huis gebruikt werd, flexibel qua afmetingen en proporties, leende zich bij uitstek voor de vroeg-Islamitische moskee. Het was de meest pragmatische manier om simpele overkapping te bouwen, en vervolgens was het gemakkelijk om de overkapping uit te breiden.^{XII} Aangezien het

Arabische schiereiland geen ontwikkelde architectonische traditie kende, waren er geen gebouwtipes die toegeëigend konden worden. De moskee toont het egalitaire karakter van het geloof, waarbij niet de preek maar individueel gebed centraal staat.

Onder het eerste kalifaat, het kalifaat van de Rashidun (632-661) bereikte het Arabische rijk reeds een grote omvang. Aangezien dit kalifaat werd geleid door metgezellen en vrienden van Mohammed, bleven de kaliefen dicht bij de leer en sobere levensstijl van de profeet.^{XIII} Dit uitte zich in de moskee van Basra (635) en de **moskee van Kufa** (638), die de ruimtelijke en constructieve opzet van het huis van de profeet volgen. Beide moskeeën werden gebouwd na belangrijke militaire overwinningen op de Perzische legers, en functioneerde in combinatie met een paleis als middelpunt van een nieuwe stad.^{XIV} Aanvankelijk werden de grenzen van de moskee van Kufa gemarkeerd door middel van greppels, die in de loop der tijd door muren vervangen werden. Aan de zijde richting Mekka bevond zich een gebedshal overdekt met een dak ondersteund door vijf rijen marmeren kolommen uit een Sassanidisch paleis.^{XV} Deze *spolia* vormen de eerste representatieve elementen in de moskeebouw. De toegang vanuit het paleis bevond zich in de *kibla-muur*, waardoor de leider aan het hoofd van de gemeenschap verscheen in plaats van in hun midden.^{XVI}

Nadat Kufa in 661 ten tijde van het Omajjaden-kalifaat (661-750) tot hoofdstad gemaakt was, werd in 670 de moskee herbouwd. Het Arabische rijk was ondertussen een grootmacht van belang, en er werd afstand genomen van de soberheid die de Islam tot dan toe kenmerkte. De Omajjaden-kaliefen wilden hun wereldlijke macht uitdrukken door middel van grootschalige bouwprojecten. In de **nieuwe moskee van Kufa** (670) werden deze aspiraties duidelijk getoond. Het gebouw werd verplaatst, maar de oude afmetingen van de moskee werden aangehouden, en het gebouw werd een stuk formeler gemaakt.^{XVII} De gebedshal werd gebouwd met marmeren kolommen van meer dan vijftien meter hoog en een dak van teakhout.^{XVIII} Het voorhof werd omringd door collonaden aan de overige drie zijdes, en het gehele complex werd omringd door zware muren met halfronde steunberen. Het gebouw zou de tijd moeten kunnen weerstaan, en de resten bleven tot begin vorige eeuw bewaard.

Een andere moskee uit het Omajjaden kalifaat verkeerd nog wel in goede staat, en is zelfs de oudste moskee die nog als moskee gebruikt wordt. De invloed van deze moskee, de **Omajjaden-moskee in Damascus** (706-714/715) kan vrijwel niet onderschat worden.^{XIX} Aan deze moskee, gebouwd door Omajjaden-kalief Al-Walid werd een tot dan toe ongekende periode van bijna tien jaar gewerkt. Destijds werden de Omajjaden bekritiseerd om hun luxueuze levensstijl en gebrek aan soberheid, opgevat als on-Islamitisch. De grote moskee werd gezien als het grote voorbeeld hiervan vanwege de exuberante bedragen die de Kalief aan de bouw gependend had.^{XX} Aangezien moslims in Damascus een minderheid vormde, moest de moskee in aanzien kunnen wedijveren met de reeds aanwezige Byzantijnse kerken. Mede doordat er werklieden uit Constantinopel meewerkten aan de bouw^{XXI} kreeg de bouw een kerkachtig uiterlijk, al werden er geen wezens met bewustzijn afgebeeld.

De extreem brede afmetingen van het gebouw werden bepaald door de voetafdruk van de *temenos* (soort heiligdom) uit de Romeinse tijd, waarvan sommige muren in het gebouw opgenomen werden.^{XXII} Een aantal torens uit deze muur werden bij het gebouw betrokken, en vervolgens gebruikt voor de gebedsomroep. Aangezien er vooral joden rond de moskee woonden, lijkt de monumentale functie van deze eerste *minaretten* zeker even belangrijk geweest te zijn.^{XXIII}

In voorgaande moskeeën werd het dak gedragen door kolommen in een vierkant stramien. De moskee in Damascus was de eerste moskee waarin het dak ondersteund werd door een constructief systeem bestaand uit rijen kolommen die met bogen verbonden zijn, met het gevolg

dat de hoogte van het plafond niet beperkt wordt door de hoogte van de ter plekke aanwezige *spolia*. De kleinste eenheid waarmee de *hypostyle* hal uitgebreid kon worden werd hierdoor de beuk in plaats van een enkele kolom.^{XXIV} Een gevolg van groter belang is de richting die door de daken benadrukt wordt. De drie beuken die parallel aan de *kibla-muur* lopen worden onderbroken door een hogere middenbeuk, geënt op de middenscheppen in de kerkbouw. Deze configuratie benadrukt sterk de bidrichting zonder de breed gerekte vorm van de gebedshal te veranderen. Ook de expressie van de middenbeuk in de gevel naar het voorhof toe is geïnspireerd op de plaatselijke kerken, en markeert de eerste keer dat het exterieur van een moskee bewust vormgegeven werd. Tevens biedt de gevel een fysieke scheiding tussen het voorhof en de gebedsruimte. De koepel die heden ten dage de middenbeuk kroont stamt uit de 12e eeuw, maar waarschijnlijk was er al eerder een koepel, mogelijk boven de travee voor de *mihrab*.^{XXV} Ook deze koepel was een middel om het interieur meer expressie te geven en om de *kibla* te benadrukken.

De middenbeuk loopt uit op een *mihrab*, een rijkelijk gedecoreerde nis die de *kibla* aangeeft. Mogelijkerwijs is dit element overgenomen uit de Byzantijnse kerkbouw. Het staat echter vast dat de eerste *mihrab* uit een vrijwel gelijktijdige verbouwing van het huis van de profeet stamt, waar zich geen kerken in de buurt bevonden.^{XXVI} In die moskee geeft hij de plaats aan waar de profeet zijn preken hield. Grabar stelt dat de kenmerkende boogvorm van de *mihrab* een connotatie van eerbied en respect bezat, en dus meer met de profeet verbonden is dan met de *kibla*.^{XXVII} Feit blijft dat de *mihrab* in de hierna gebouwde moskeeën altijd de richting naar Mekka aanduidt.

Toen de Abbasiden na een interne machtsstrijd de macht overnamen, leidde dat tevens tot een ideologische ommezwaai. Het Abbasiden-kalifaat (750–1258) wilde terug naar de wortels van de Islam, en dat uitte zich in de moskeeën die een stuk bescheidener waren. De grote moskee van Samarra (836) en de **Abu Dulaf moskee** bij **Samarra** (859) keren zich daarom af van het uiterlijke vertoon van de moskee van Damascus en keren terug naar de relatief bescheiden stijl van de moskee van Kufa (tevens zijn ze geografisch dichterbij). Beide moskeeën vormden het middelpunt van een nieuwe stad, volgens vooropgezet plan gebouwd. Het is daarom geen toeval dat de lengte en breedte van de moskeeën zich in de verhouding 3:2 tot elkaar verhouden.^{XXVIII} De grote moskee van Samarra bood plaats aan zo'n 100.000 man,^{XXIX} en de Abu Dulaf is qua afmetingen vergelijkbaar. De Abu Dulaf moskee verschilt van de grote moskee in details die het gebouw architectonisch een stuk expressiever maken, en kan daarom als een verbetering van de voorgaande moskee gezien worden.

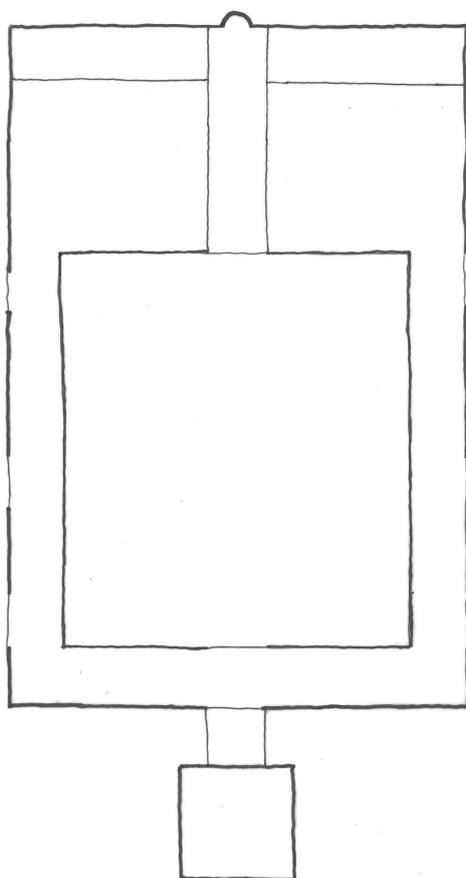
De Abu Dulaf moskee volgt de ruimtelijke indeling van de moskee in Kufa, met colonnades rond het voorhof en buitenmuren met halfronde steunberen. Maar door subtiele architectonische kenmerken, overgenomen uit de moskee van Damascus, wordt een sterke en eenduidige expressie bewerkstelligd. Er is geen fysieke scheiding tussen het voorhof en de gebedsruimte zoals in Damascus, maar door middel van een verbreding van de kolommen wordt het onderscheid tussen de twee ruimtes toch gearticuleerd.^{XXX} De kolommen zijn gemetseld met gebrande bakstenen met massieve puntbogen die het bouwwerk een monolithisch uiterlijk geven.^{XXXI} De buitenmuren waren gebouwd van modderbaksteen waardoor er niet meer van over is dan kleine hopen zand.

Net als in Damascus wordt de *kibla* benadrukt door een verbrede middenbeuk, maar op bescheiden wijze. De verhoogde beuk is dan ook niet bepalend in het aanzicht vanaf het voorhof. In de Abu Dulaf moskee staan alle beuken haaks op de *kibla*-muur, behalve de laatste twee beuken vóór de muur. Mogelijk waren deze beuken gereserveerd voor de kalief en zijn gevolg.^{XXXII} Samen met de verhoogde middenbeuk vormen deze twee beuken een T-vorm in de plattegrond, die de *kibla*-richting sterk benadrukt.

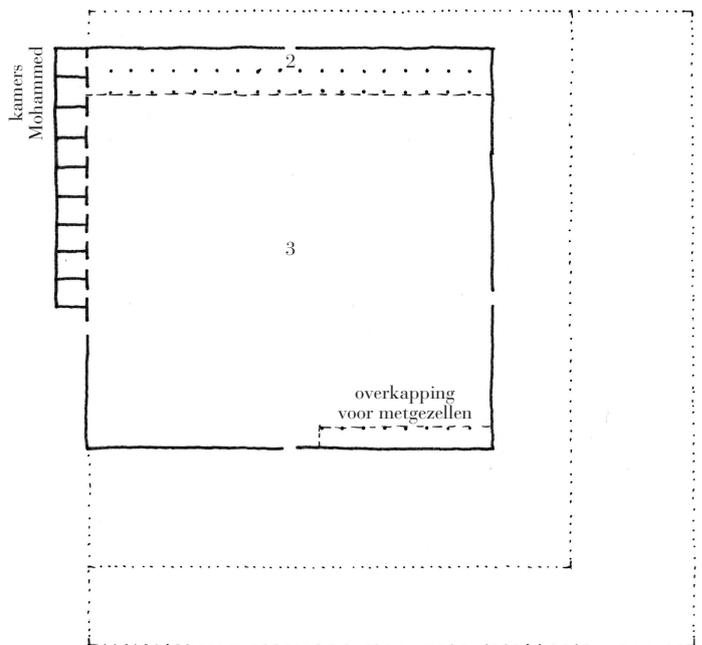
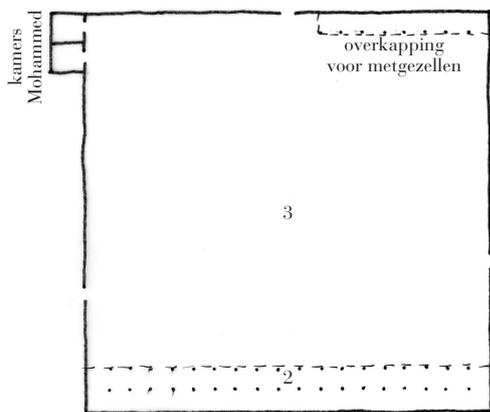
Doordat de buitenkant van de moskee vrij ongedefinieerd bleef, bepaalt de hoge losstaande minaret sterk het beeld. De karakteristieke spiraalvorm, tevens terug te zien in de grote moskee van Samarra werd waarschijnlijk overgenomen van de Perzische *tirbal*-torens, wellicht omdat de Abbasiden met opzet wilde afwijken van de kerkachtige torens in Damascus.^{XXXIII} De losstaande minaret staat in een lijn met de *mihrab*. Doordat er een ingang is achter minaret valt de hele *kibla*-as te overzien bij binnenkomst.

Met de Abu Dulaf moskee is de moskee geworden tot een authentiek Islamitisch monument, waarin met subtiele architectonische middelen een eenduidige expressie wordt bereikt zonder het sobere en egalitaire karakter van het huis van Mohammed te verliezen. Afbeelding 1.1 toont het schema van het ontwikkelde moskeetype. Dit type bestaat uit een rechthoekige ommuring met openingen naar meerdere zijden, al is de *kibla*-muur grotendeels gesloten. Hierbinnen bevindt zich een voorhof en een *hypostyle* hal, gedragen door een constructief systeem van bogen en kolommen, waarin de *kibla*-as geaccentueerd wordt door verschil in hoogte van de middenbeuk en de *kibla*-muur en door de *mihrab*. Het voorhof wordt omringd door een zuilengalerij. Buiten de ommuring staat op de *kibla*-as een minaret, die door middel van bogen met de ommuring verbonden is.

-
- I Grabar, O., *The Formation of Islamic Art*, (1987), Yale University Press, New Haven, p. 99
 II Ibidem p. 100
 III Ibidem p. 101
 IV Ibidem p. 101
 V Wikipedia, *Islam and gender segregation*, geraadpleegd op 15 oktober 2018 van https://en.wikipedia.org/wiki/Islam_and_gender_segregation#In_mosques
 VI Ibidem
 VII Khosravi, H., 'Camp of Faith, On the Islamic Political Theology and Urban Form' in: Pier Vittorio Aureli (ed.), *The City as a Project* (Berlijn: Ruby Press, 2013), p. 70-100. p.77
 VIII Ibidem p. 77
 IX Ibidem p.77
 X Grabar, O., *The Formation of Islamic Art*, (1987), Yale University Press, New Haven, p. 102
 XI Ibidem p. 112
 XII Ibidem p. 108
 XIII Hamdouni Alami, M., *Art and Architecture in the Islamic Tradition - Aesthetics, Politics and Desire in Early Islam*, (2010), I.B. Tauris, Londen
 XIV Khosravi, H., 'Camp of Faith, On the Islamic Political Theology and Urban Form' in: Pier Vittorio Aureli (ed.), *The City as a Project* (Berlijn: Ruby Press, 2013), p. 70-100. p.78
 XV Ibidem p. 81
 XVI Ibidem p. 81
 XVII Ibidem p. 83
 XVIII Ibidem p. 83
 XIX Hamdouni Alami, M., *Art and Architecture in the Islamic Tradition - Aesthetics, Politics and Desire in Early Islam*, (2010), I.B. Tauris, Londen
 XX Hillenbrand, R., *Islamic Art and Architecture*, (1999), Thames and Hudson, Londen, P. 72
 XXI Hamdouni Alami, M., *Art and Architecture in the Islamic Tradition - Aesthetics, Politics and Desire in Early Islam*, (2010), I.B. Tauris, Londen,
 XXII Grabar, O., *The Formation of Islamic Art*, (1987), Yale University Press, New Haven, p. 105
 XXIII Ibidem p. 114
 XXIV Ibidem p. 110
 XXV Ibidem p. 105
 XXVI Ibidem p. 115
 XXVII Ibidem p. 115
 XXVIII Hillenbrand, R., *Islamic Art and Architecture*, (1999), Thames and Hudson, Londen, p. 74
 XXIX Hillenbrand, R., *Islamic Art and Architecture*, (1999), Thames and Hudson, Londen, p. 74
 XXX Kuban, D., *Muslim Religious Architecture, The Mosque and It's Early Development*, (1974), Koninklijke Brill, Leiden, p. 18
 XXXI Khosravi, H., 'Camp of Faith, On the Islamic Political Theology and Urban Form' in: Pier Vittorio Aureli (ed.), *The City as a Project* (Berlijn: Ruby Press, 2013), p. 70-100. p. 87
 XXXII Kuban, D., *Muslim Religious Architecture, The Mosque and It's Early Development*, (1974), Koninklijke Brill, Leiden, p. 18
 XXXIII Hillenbrand, R., *Islamic Art and Architecture*, (1999), Thames and Hudson, Londen, p. 144

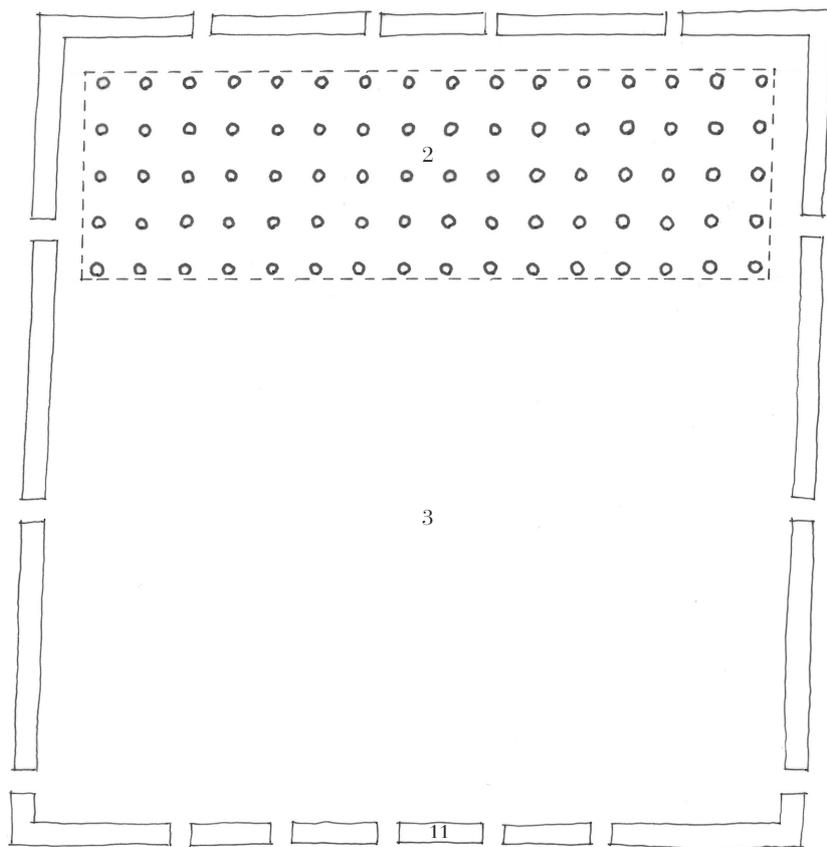

1.1
Vroeg-Islamitisch moskeetype

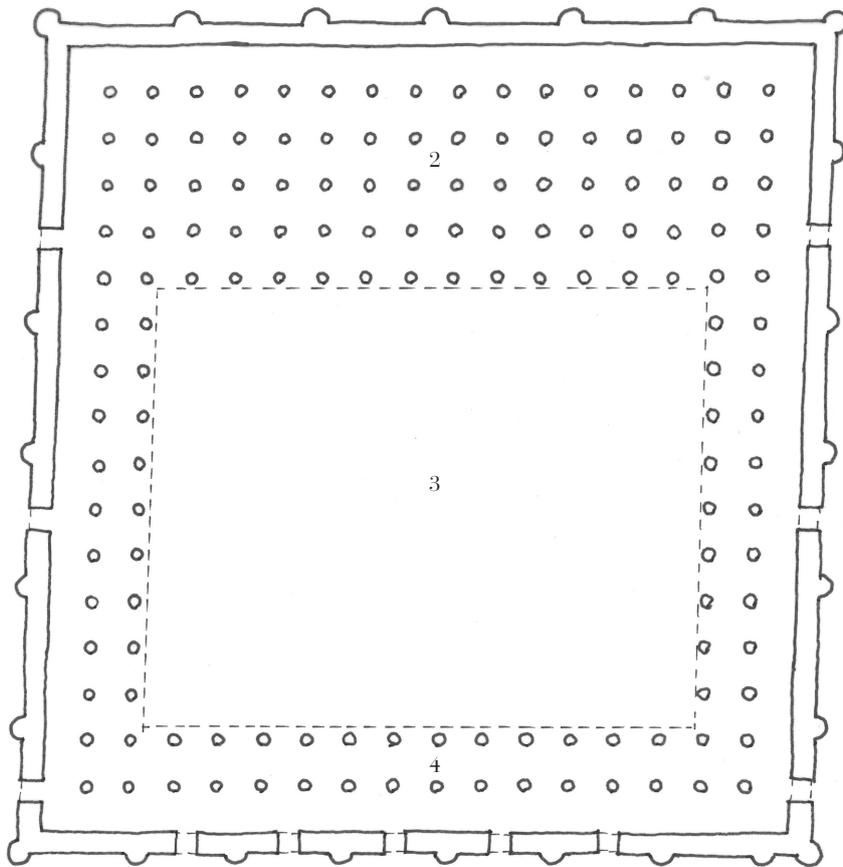
1.2
Huis van de Profeet (reconstructie)
 Medina
 622-632
 1:1000

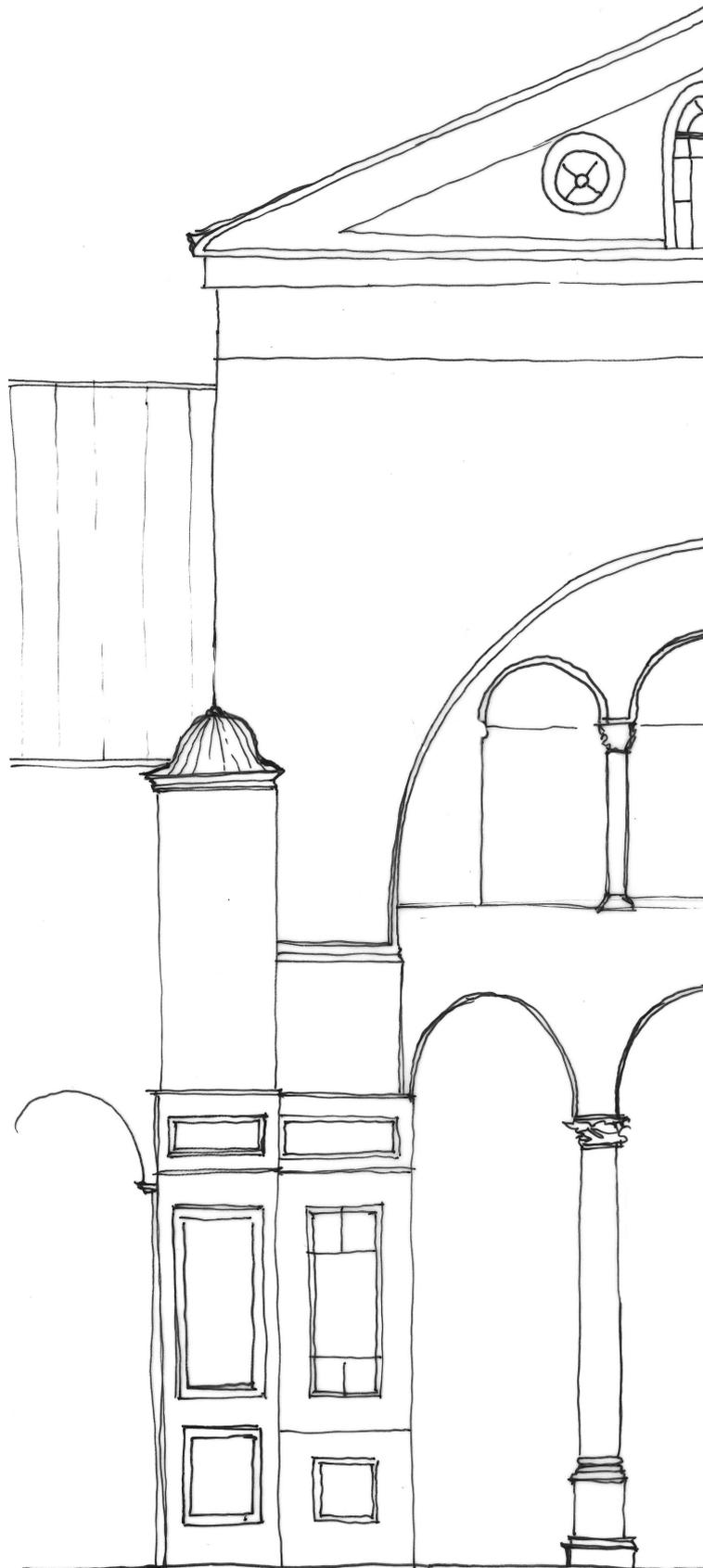
1.3
Grote moskee I
Kufa
638
1:1000

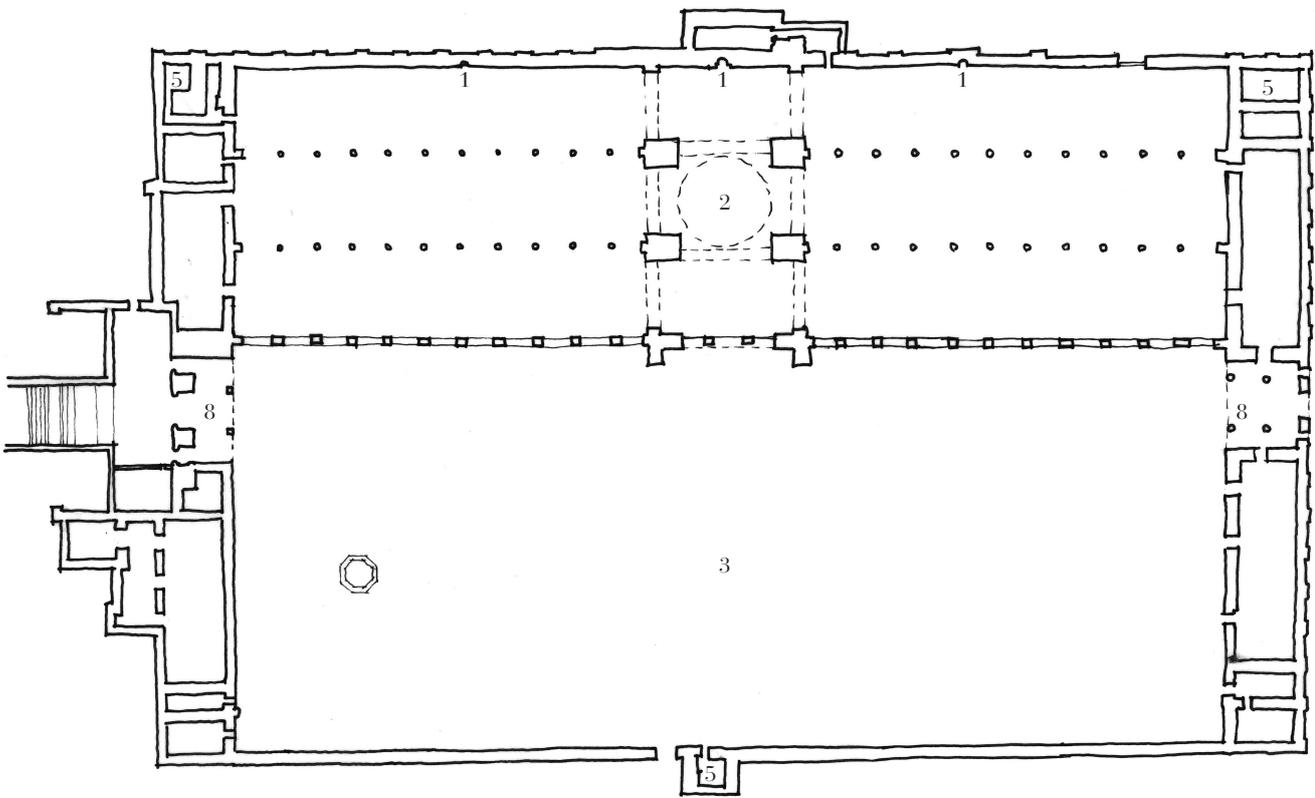

1.4
Grote moskee II
Kufa
670
1:1000

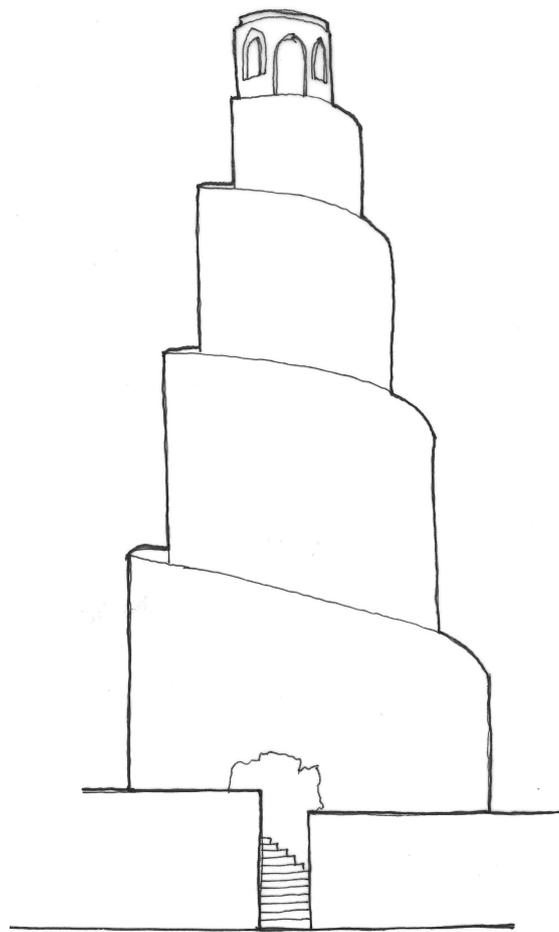

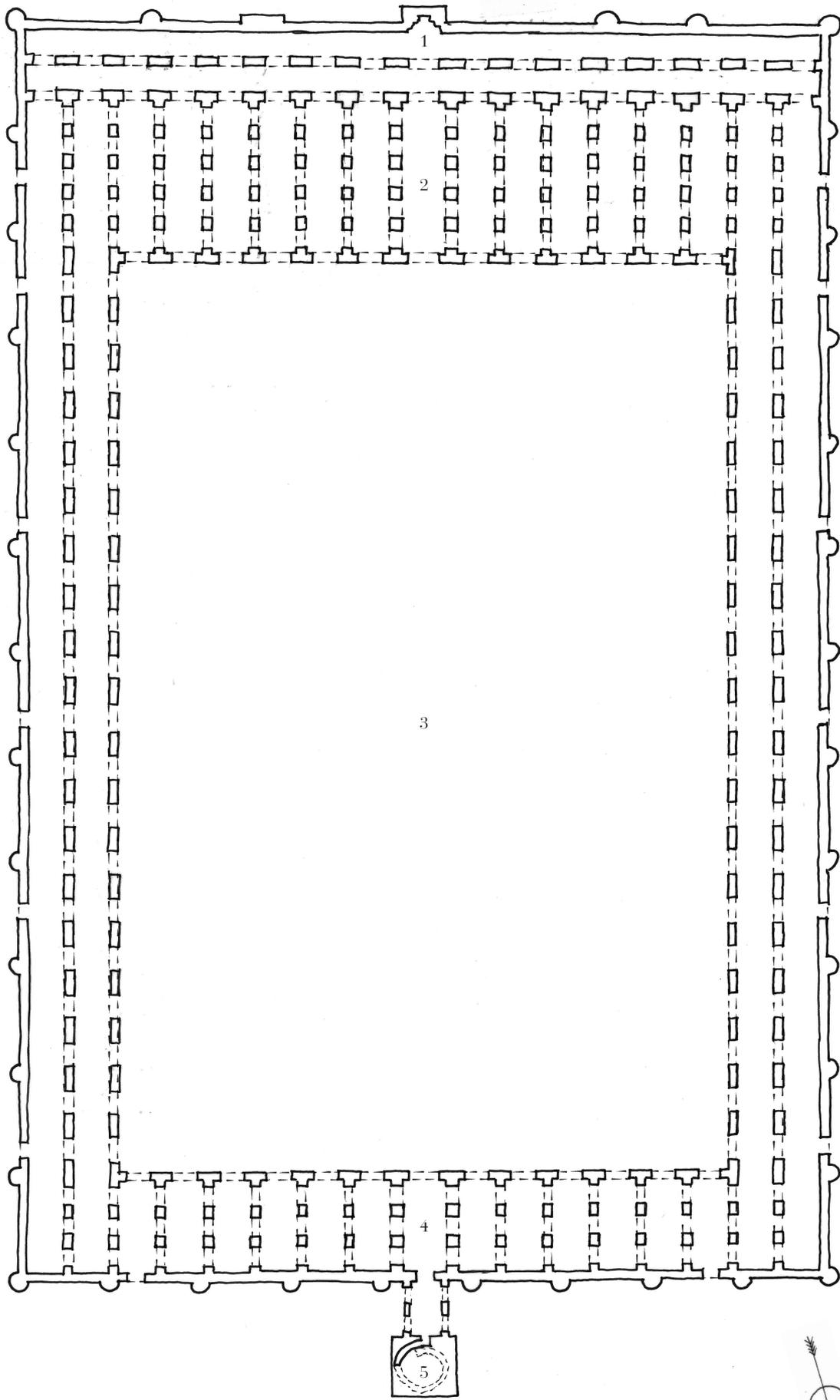
1.5
gevelfragment voorhof
(reconstructie)
1:200

1.6
Grote moskee (Omajjadenmoskee)
Damascus
706-714/715
1:1000

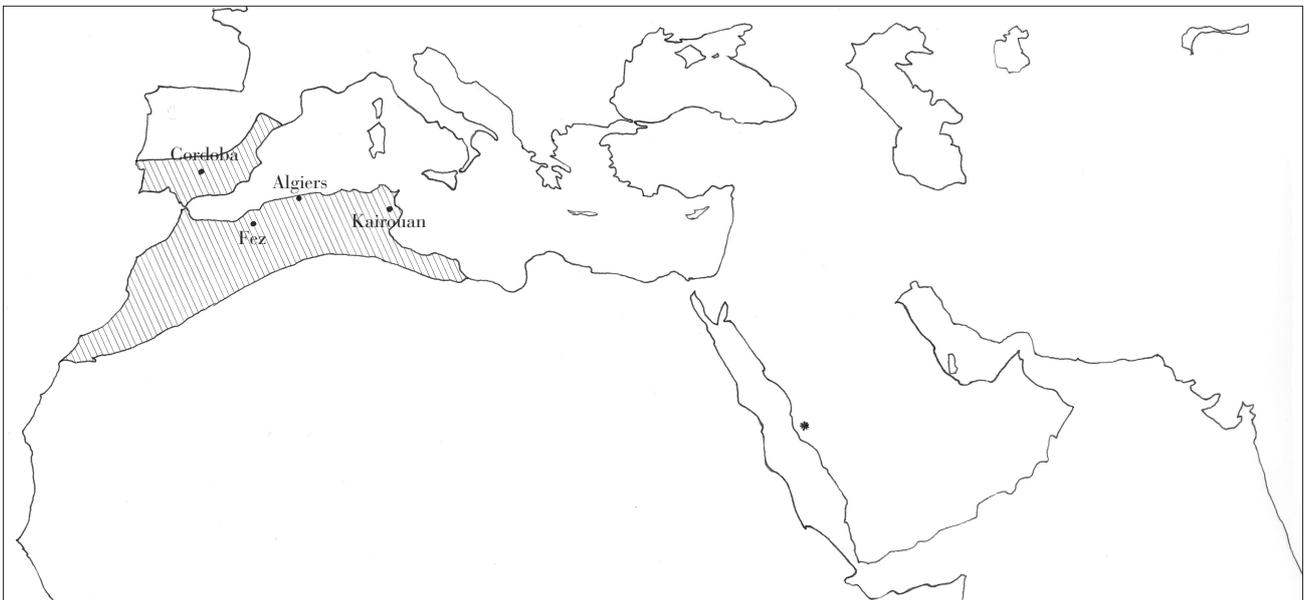

1.7
gevelaanzicht Minaret
(reconstructie)
1:200

1.8
Abu Dulaf moskee
Samarra
859
1:1000

2 Maghreb moskeetype

Almohadenrijk (1212)

§ 2.1 ontwikkeling Maghreb moskeetype

Het moskeetype uit de Maghreb kan gezien worden als een samensmelting tussen de Omajjaden-moskee (Damascus en Córdoba) en de Abbasiden-moskee (Abu Dulaf), maar geldt tevens als een verfijning van deze types. Op de schaal van de complete configuratie vinden enkele kleine verschuivingen plaats. De moskeeën in de Maghreb onderscheiden zich echter het sterkst van hun voorgangers door de karakteristieke decoratieve elementen.

Zoals reeds besproken introduceerde de grote moskee van Damascus een aantal elementen die het moskeegebouw expressiever maakten. Veel van deze elementen werden overgenomen in de **moskee van Córdoba** (784, fase 1), gebouwd door Abd al-Rahman I. Na de machtsovername van de Abbasiden (750) werd hij gedwongen Damascus te ontvluchten, en na grote omzwervingen riep hij een rivaliserend Omajjaden-kalifaat uit in Andalusië. Met de bouw van de moskee van Córdoba wilde hij de moskee uit zijn thuisstad evenaren, en deze stond ook model.^I De moskee werd tot drie keer toe uitgebreid, maar elke uitbreiding volgde het ontwerp van de eerste fase tot in de details. Met de laatste uitbreiding, aan het einde van de tiende eeuw, was de *mihrab* niet meer in het midden gepositioneerd, zodat het gebouw asymmetrisch werd.

Er zijn veel opvallende overeenkomsten met de grote moskee van Damascus. De daken steunen op een systeem van bogen en kolommen gemaakt van *spolia*. In Al-Andalus waren niet zulke grote en zware *spolia* te vinden als in Syrië, waardoor er geëxperimenteerd moest worden met de boogvormen. De resulterende *vervlochten bogen*^{afb. 2.2} werden ontworpen om toch een hoge zaal te kunnen realiseren.^{II} Zowel de vervlochten bogen als de *hoefijzerbogen* hadden een grote invloed op latere moskeeën in de Maghreb, evenals de blinde bogen die in de gevel toegepast werden. De travee voor de *mihrab* is bekroond met een geribde koepel,^{III} net als in Damascus waarschijnlijk het geval was.

Een belangrijk verschil met de moskee van Damascus is de richting die de daken hebben. Alle beuken wijzen richting de *kibla*. ok in Córdoba zien we dat de *kibla* benadrukt wordt door een hoog transversaal dak boven de middenbeuk, maar dit heeft een minder dramatisch effect doordat de middenbeuk niet de andere beuken kruist zoals in Damascus. De beuk voor de *kibla-muur* werd benadrukt door middel van koepels en verbijzonderde gewelven. Hierdoor ontstond in de plattegrond een karakteristieke T-vorm, die tevens terug te vinden is in de latere moskeeën van de Maghreb.^{IV}

De moskee van Córdoba is later enkele keren uitgebreid, maar de originele opzet van bogen en kolommen werd hierbij aangehouden. Na de uitbreiding van 965-966 was de gebedsruimte vele malen dieper dan het voorhof, aangezien de open ruimte steeds meer ingeperkt werd met bebouwing. De laatste uitbreiding (987-88) waarin een derde van het gebouw werd toegevoegd zorgde voor een asymmetrisch geheel, maar dit werd niet problematisch geacht.^V

De **grote moskee van Kairouan** (836) is de eerste moskee van belang die in de Maghreb gerealiseerd is. Op het eerste gezicht volgt de moskee grotendeels dezelfde principes als de Abu Dulaf moskee^{afb. 1.5}, aangezien hij gerealiseerd is toen de streek nog deel uitmaakte van het Abbasidische kalifaat. De ruimtelijke opzet komt overeen: een diep voorhof geflankeerd door arcaden, gevolgd door een brede gebedshal. De minaret staat prominent op de as van de *kibla*, niet losstaand zoals in Abu Dulaf, maar ingebouwd in het gebouw.

Echter, qua stijlkenmerken is de moskee sterk beïnvloed door de moskee van Córdoba. Per pijler zijn twee *spolia* ingebouwd die een hoefijzerboog ondersteunen. In de muur erboven is ook sprake van blinde bogen. De verhoogde middenbeuk wordt voor de *mihrab* bekroond met een koepel, die qua stijl overeenkomt met de koepel uit Córdoba. Zelfs de minaret komt sterk

overeen met de vierkante minaret van Córdoba, al is hij even beeldbepalend als de spiralende minaretten uit Samarra. Ook de steunberen aan de buitenkant doen denken aan de steunberen in Córdoba, en niet aan de ronde verstevigingen in Abu Dulaf.

De **grote moskee** van **Algiers** (1097) neemt de reeds geïntroduceerde stijkenmerken van Kairouan over, maar in de ruimtelijke configuratie wordt het een en ander aangepast. De moskee heeft een opmerkelijk klein voorhof, waardoor de gebedshal het hart van de moskee vormt. Door zijn compacte formaat is er geen sprake meer van een voorhof met colonnades aan drie zijde, maar vormt het voorhof een onderbreking in de doorgaande structuur van de gebedshal. Dit geeft het gebouw een bosachtig karakter.^{VI} Wellicht is dit kenmerk overgenomen van Córdoba, waar na de uitbreidingen door ruimtegebrek een klein voorhof overbleef.

Het gebouw heeft een arcade die aan de straatzijde voor het gebouw langsloopt. Tevens verschuift de grote vierkante minaret in Algiers naar een hoek van het gebouw. De moskeeën uit de Maghreb zijn onderdeel van het stedelijk weefsel, en dat maakt een centrale minaret minder logisch aangezien het gebouw nooit frontaal zal worden aanschouwd. Als gevolg kan er een ingang in het midden geplaatst worden. De uitbouw in de arcade benadrukt de midden ingang, maar is er net naast geplaatst, zodat de fontein die eronder staat niet de ingang blokkeert. Ook de gevel voor de middenbeuk wordt geaccentueerd, zodat men via een sequentie van twee uitgesproken poorten naar de mihrab geleid wordt.

Het Maghreb moskeetype ^{afb. 2.1} is het minst consistente moskeetype in het Midden-Oosten. Hoewel in elke moskee de T-vorm in plattegrond benadrukt wordt gebeurt dit op verschillende wijzen. Soms zijn er op alle hoeken van de T-vorm koepels te vinden (2^e Kutobiye moskee, Marrakesh).^{VII} Ook met de richtingen van daken kan gevarieerd worden. In de Al-Karaouine moskee in Fez lopen de daken parallel aan de *kibla*-muur, behalve de middenbeuk.^{VIII} Daarnaast verschuift soms de positie van de minaret, hoewel deze zonder uitzondering vierkant is. Ten slotte beschikt de onvoltooide moskee van al-Hassan in Rabat over meerdere voorhoven, vermoedelijk om licht te brengen in de enorme gebedshal.^{IX}

I Hamdouni Alami, M., Art and Architecture in the Islamic Tradition - Aesthetics, Politics and Desire in Early Islam, (2010), I.B. Tauris, Londen, p. xx

II Grabar, O., The Formation of Islamic Art, (1987), Yale University Press, New Haven p.124

III Hillenbrand, R., Islamic Art and Architecture, (1999), Thames and Hudson, Londen, p. 79

IV Ibidem p. 86

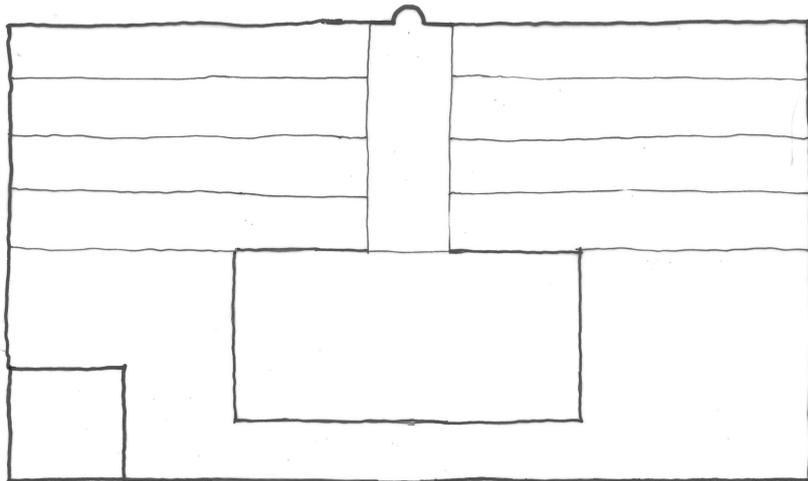
V Grabar, O., The Formation of Islamic Art, (1987), Yale University Press, New Haven p.108

VI Hillenbrand, R., Islamic Art and Architecture, (1999), Thames and Hudson, Londen, p. 87

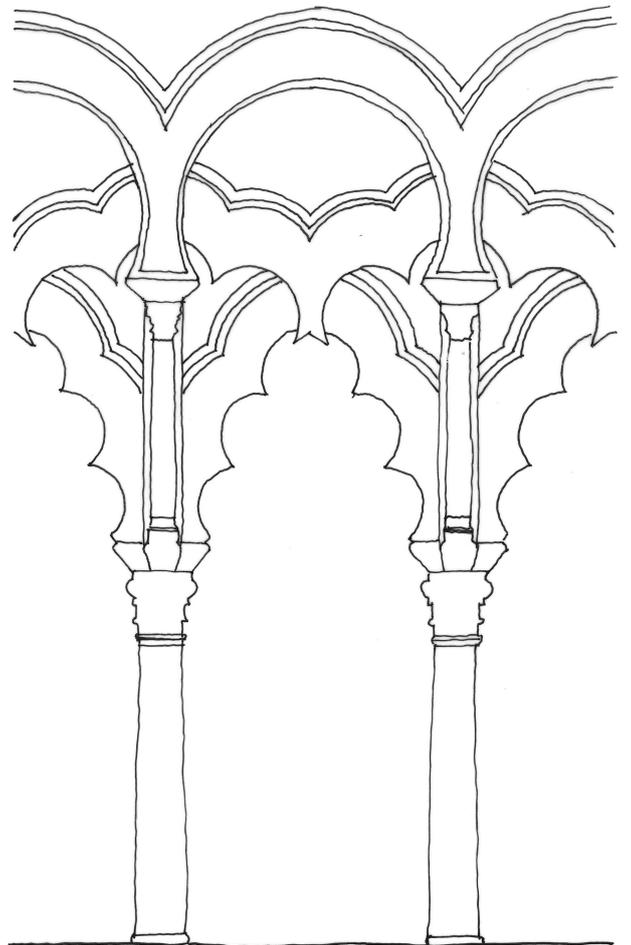
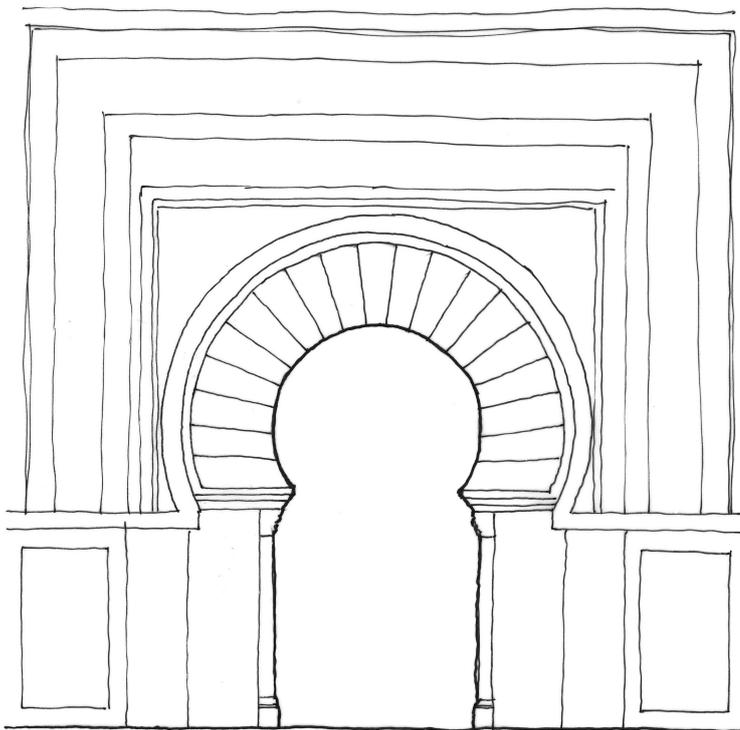
VII Ibidem. p. 475

VIII Ibidem p. 475

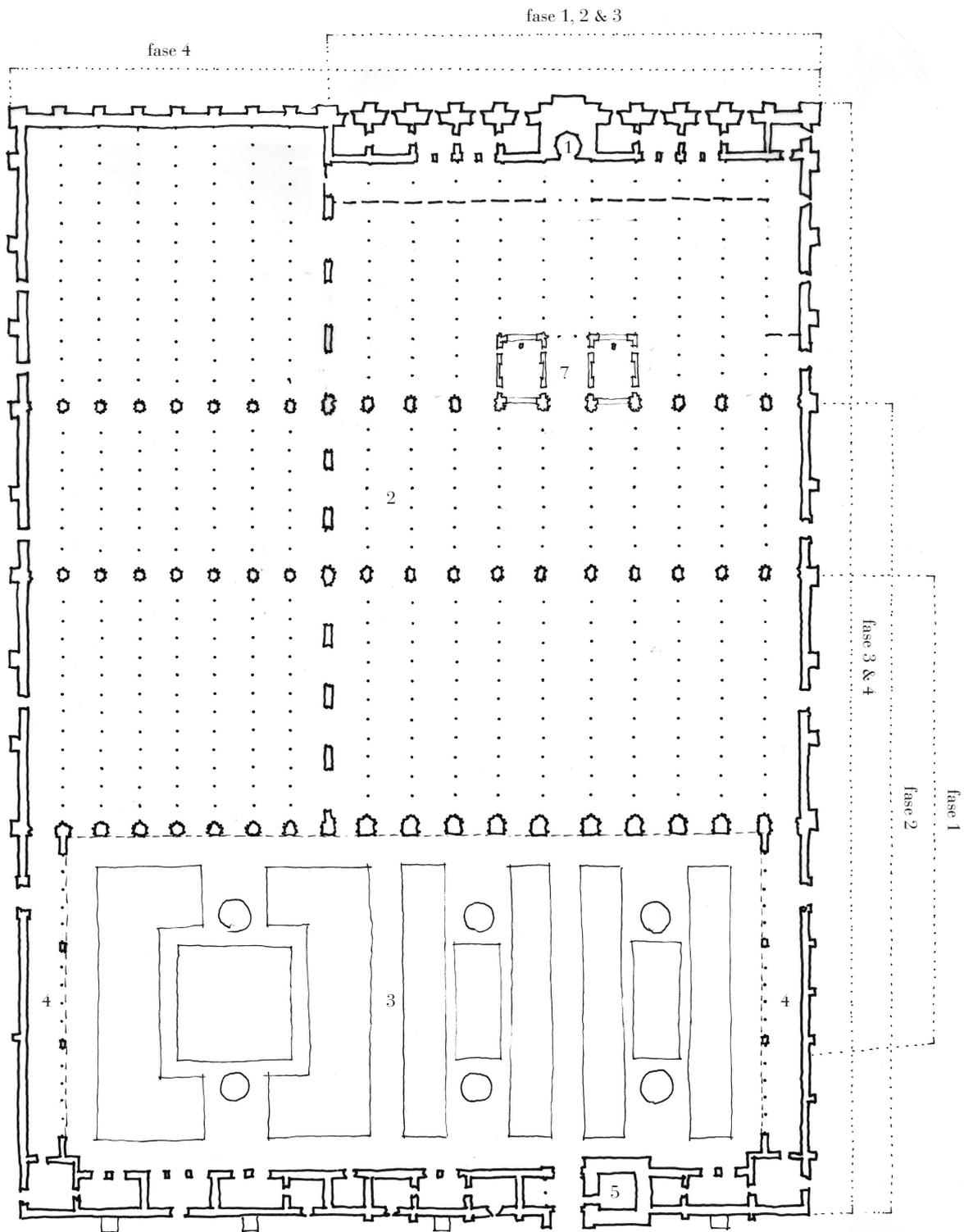
IX Ibidem p. 89

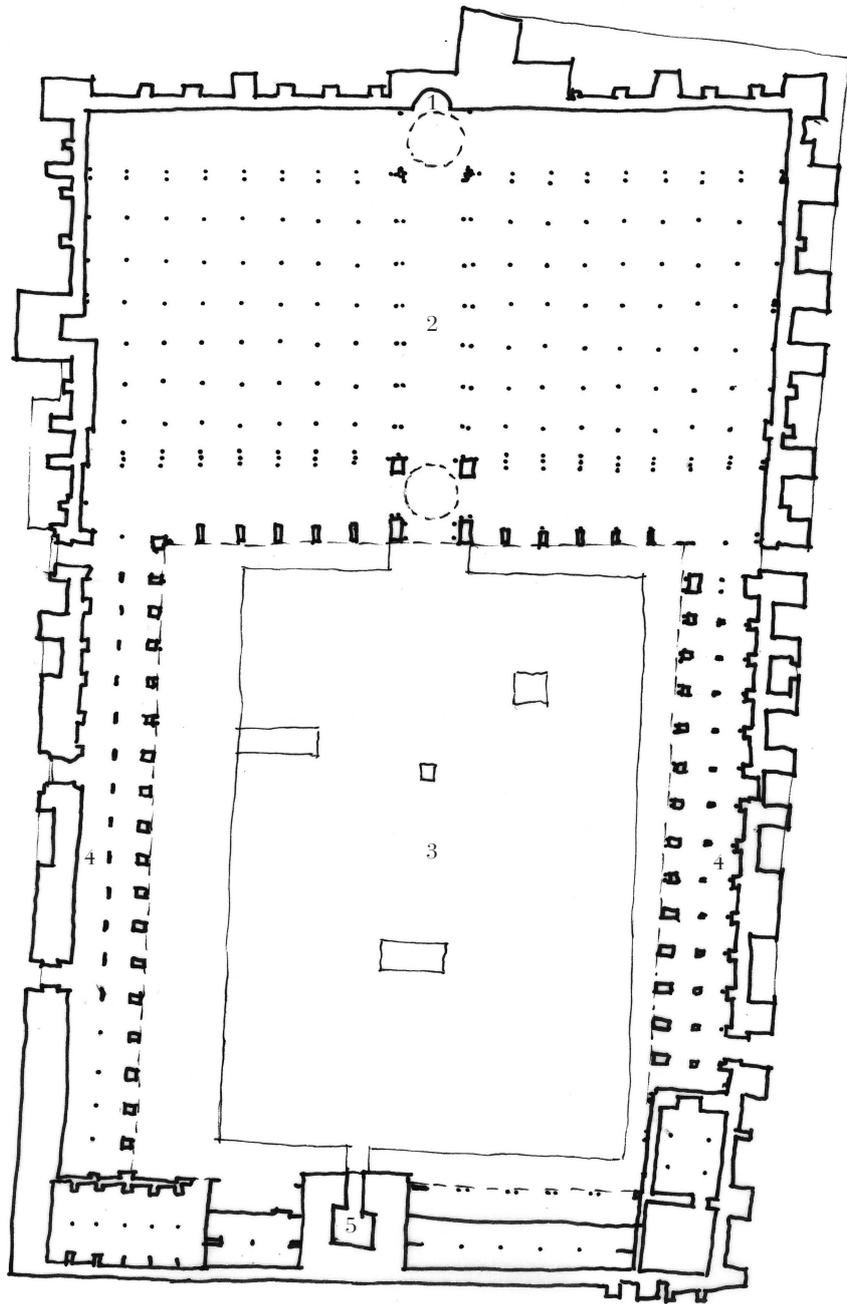
2.1
Maghreb mosque type

2.2
aanzicht hoefijzerboog & vervlochten boog
1:100

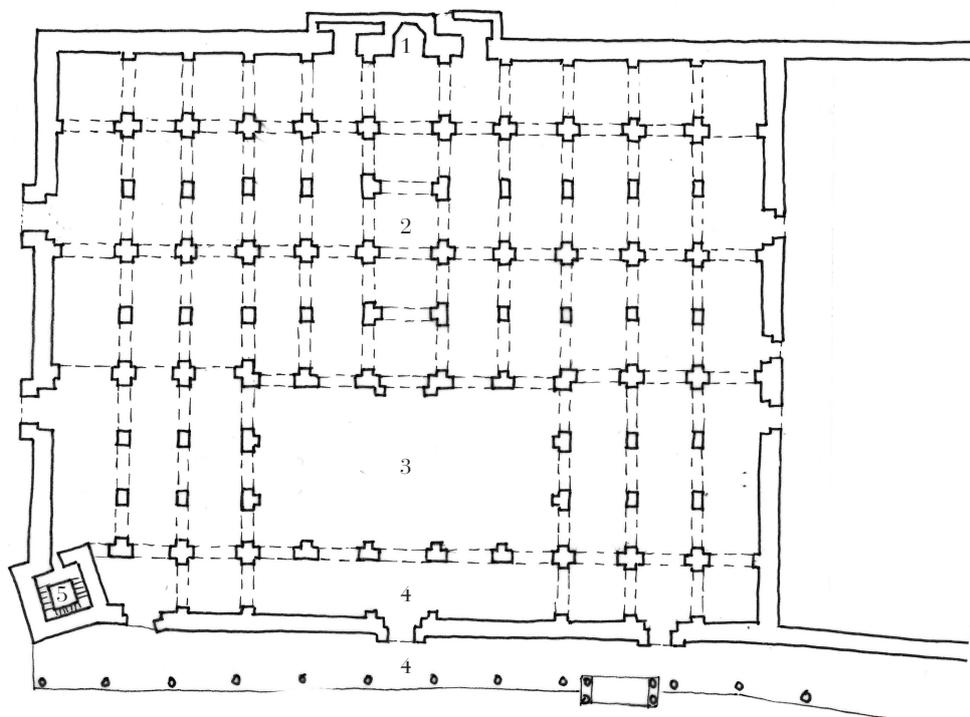

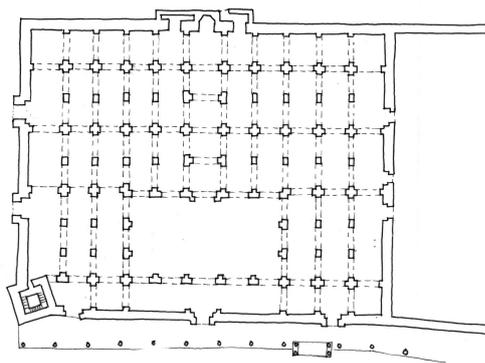
2.3
 Moskee
 Córdoba
 784 (fase 1)
 1:1000

2.4
Grote moskee
Kairouan
836
1:1000

2.5
Grote moskee
Algiers
1097
1:500 & 1:1000

§ 2.2 Grote moskee Algiers

Stedelijke inpassing en programma

De positionering van de grote moskee van Algiers valt op door zijn bescheidenheid. De moskee is niet frontaal te aanschouwen aangezien de overzijde van de straat bebouwd is. Daarnaast keert het gebouw zich af van de brede boulevard. Aangezien de gebedsruimte richting Mekka georiënteerd is, staat het gebouw onvermijdelijk met de achterkant richting de boulevard die langs de kust loopt. Hoewel het gebouw twee ingangen had aan die zijde blijft dit duidelijk de achterkant. Er kan dus gesteld worden dat men bij het bouwen van de moskee geen grote aanpassingen gedaan heeft aan de omgeving van het gebouw. Er zijn een aantal andere moskeeën van soortgelijke afmetingen, waaronder de grotere Jamaa al-Jdid uit 1660,¹ gelegen aan het belangrijkste plein van de oude stad. Hoewel de moskee dus na zijn bouw de grootste en meest bijzondere moskee van de stad was, heeft hij heden ten dage geen uitzonderingspositie in de stad.

Aan de voorkant van het gebouw wordt de stedelijke context echter goed in acht genomen. De zuilengalerij die voor het gebouw langsloopt biedt bescherming tegen de brandende zon. Deze volgt de richting van de straat, waardoor de galerij een knik maakt. Zo vormt zich een semi-openbaar gebied tussen de openbare ruimte van de straat en het gebouw zelf. Opvallend is dat de galerij een stuk verder doorloopt dan slechts de breedte van de gebedshal. Het lijkt erop dat de ruimte aan de zuidwestzijde (rechts in de plattegrond) bij de moskee hoort, hoewel hij niet op de plattegronden weergegeven is. Of deze ruimte bestemd was als woning voor de imam, of voor andere doeleinde is helaas niet te achterhalen.

Expressie en ornamentiek

De grote moskee van Algiers kent slechts enkele decoratieve elementen. De belangrijkste hiervan zijn de bogen aan de binnen- en buitenzijde van het gebouw, in de vorm van de hoefijzerbogen die kenmerkend zijn voor moskeeën uit de Maghreb ^{afb. 5.2/5.3}. In de moskee van Cordoba heeft de verbreding van de boog bij het kapiteel een constructieve functie. In de bogen van de moskee in Algiers bestaat dit gedeelte echter slechts uit een dikke laag stucwerk die op de stenen structuur is aangebracht.

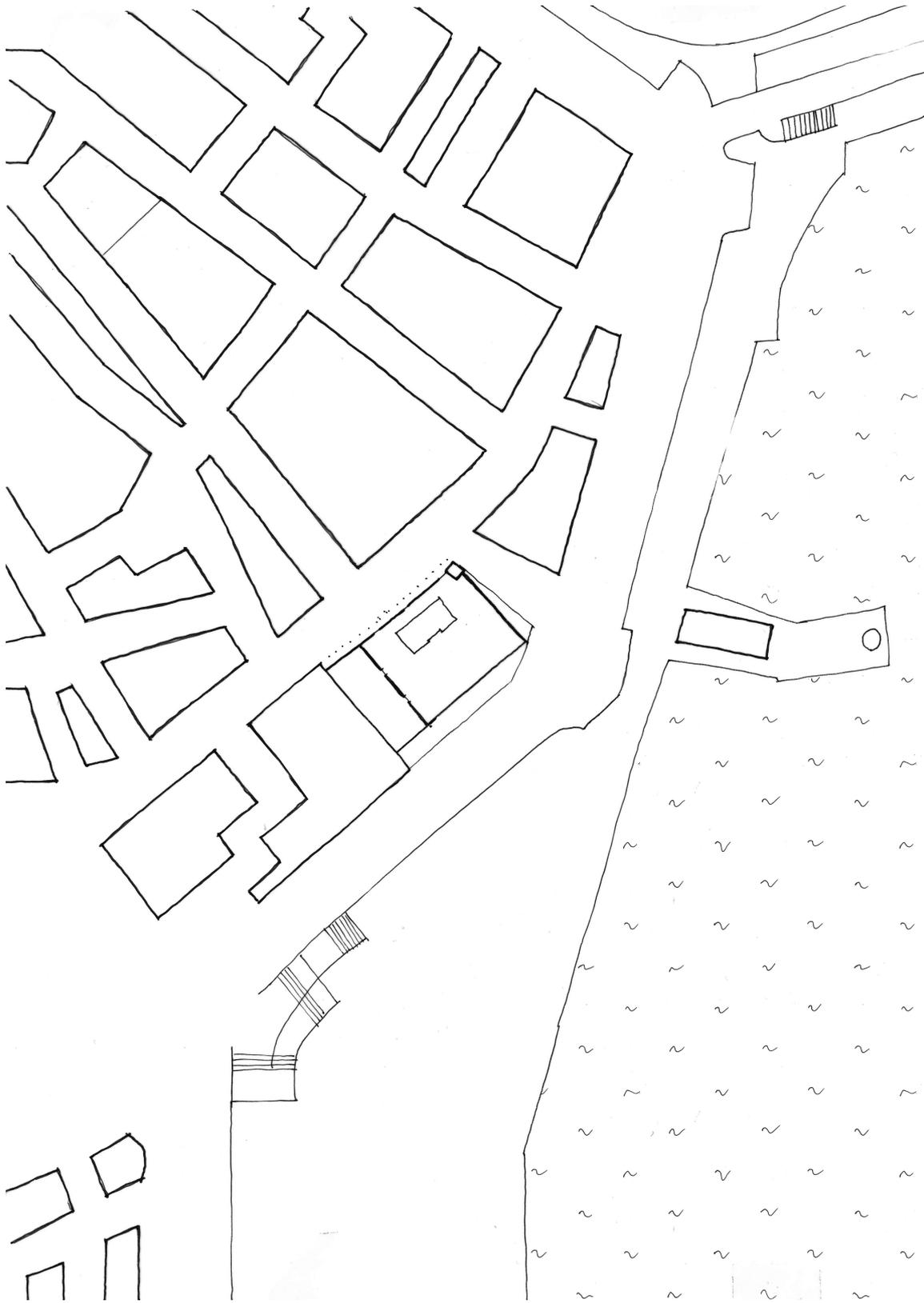
Vooraf de voorgevel van de moskee is zorgvuldig vormgegeven. Bij de in het oog springende vlakken van de muren is deze stuclaag gedecoreerd. De geleding van de gevel wordt geaccentueerd, bijvoorbeeld doordat de vlakken verticaal boven de kolom uitsteken ^{afb. 5.4}. Hierdoor worden de boogvormen omlijst, zodat ze benadrukt worden. Deze geleding wordt vervolgens ingevuld door middel van halve manen en arabesken in de vorm van plantmotieven. Tevens is een rij tegels aangebracht op de voorgevel.

Het interieur telt twee typen bogen, beide eenvoudiger dan de bogen van de zuilengalerij aan de buitenzijde. Beide boogtypen hebben een gestileerde curve, gemaakt van wit stucwerk, en verschillen slecht qua profiel. Het kapiteel wordt gestileerd tot een eenvoudig profiel, en is niet als los element herkenbaar. De meest gedetailleerde boog kent een profiel waarin verwezen wordt naar de *vervlochten* bogen uit Cordoba ^{afb. 2.2}, maar met dertien bogen in plaats van vijf. Hier is goed te zien welk gedeelte van de boog uit stucwerk bestaat en geen constructieve functie heeft.

Er ontstaat een sterke hiërarchie in het gebouw doordat de ornamenten niet gelijkmatig verdeeld zijn over het gebouw, maar er juist afwisseling is tussen decoratieve en eenvoudige elementen. Dit is nodig aangezien er in de ruimtelijke configuratie weinig elementen zijn die

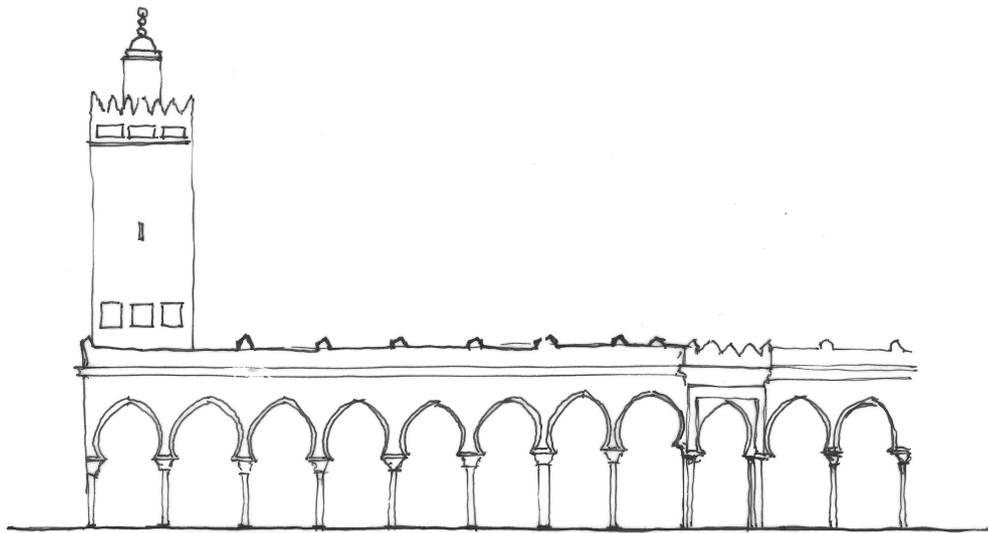
voor hiërarchie zorgen. De hypostyle hal is immers egalitair in opzet, en in het Maghreb moskeetype is het voorhof onderdeel van de hal. De entreepoort aan de buitengevel en de entreepoort tussen het voorhof en de gebedsruimte zijn verbijzonderd, net als de *mihrab*. Daarnaast lopen de versierde bogen aan de binnenkant parallel aan de *kibla*-muur zodat de mihrab door een rij van deze bogen te zien is.

¹ *Wikipedia*, Jamaa al-Jdid, geraadpleegd op 1 juni 2018 van https://fr.wikipedia.org/wiki/Jamaa_al-Jdid

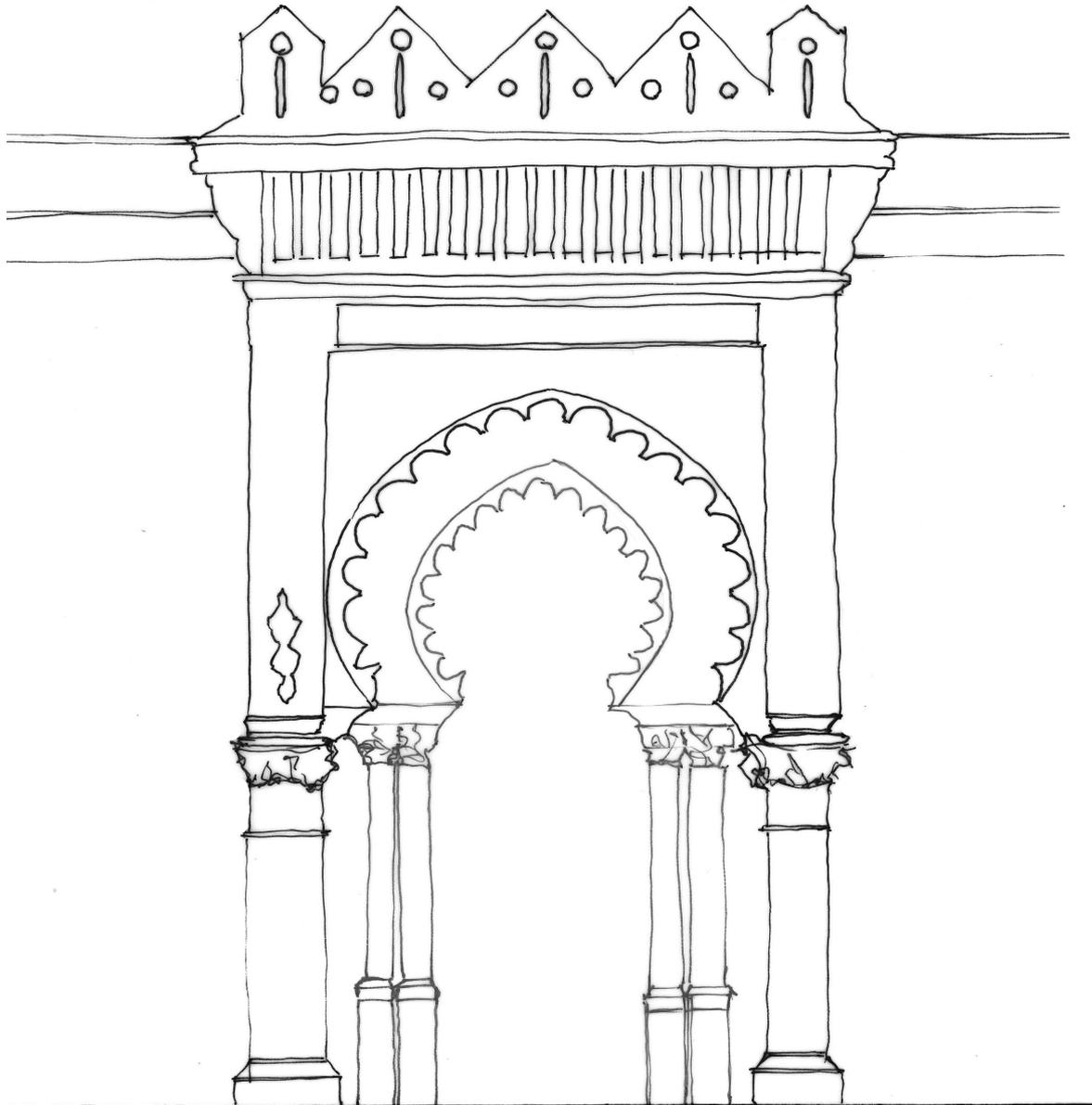

2.6
Stedenbouwkundige situatie
(reconstructie)
1:2000

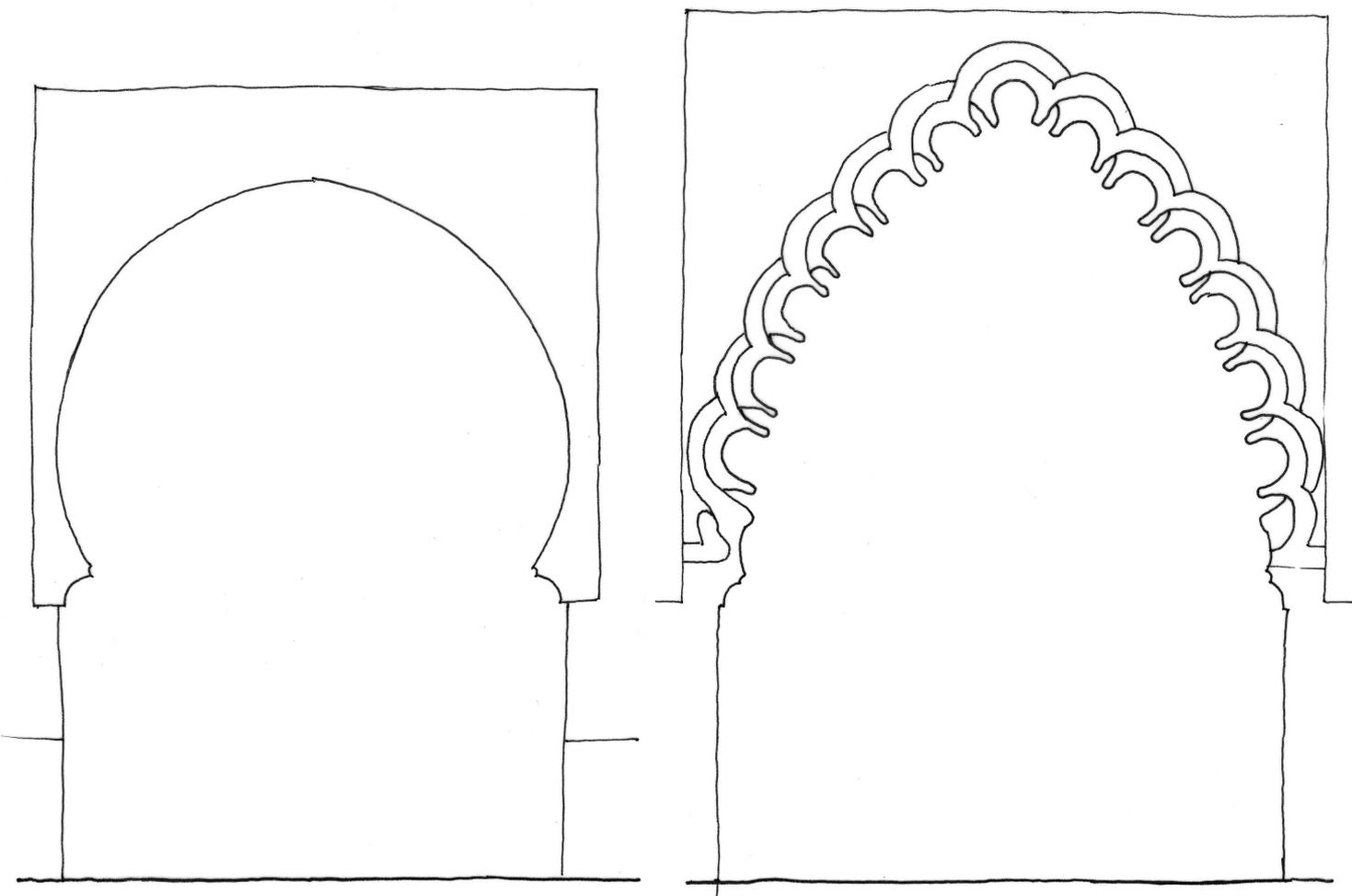

2.7
aanzicht voorgevel
(reconstructie)
1:500

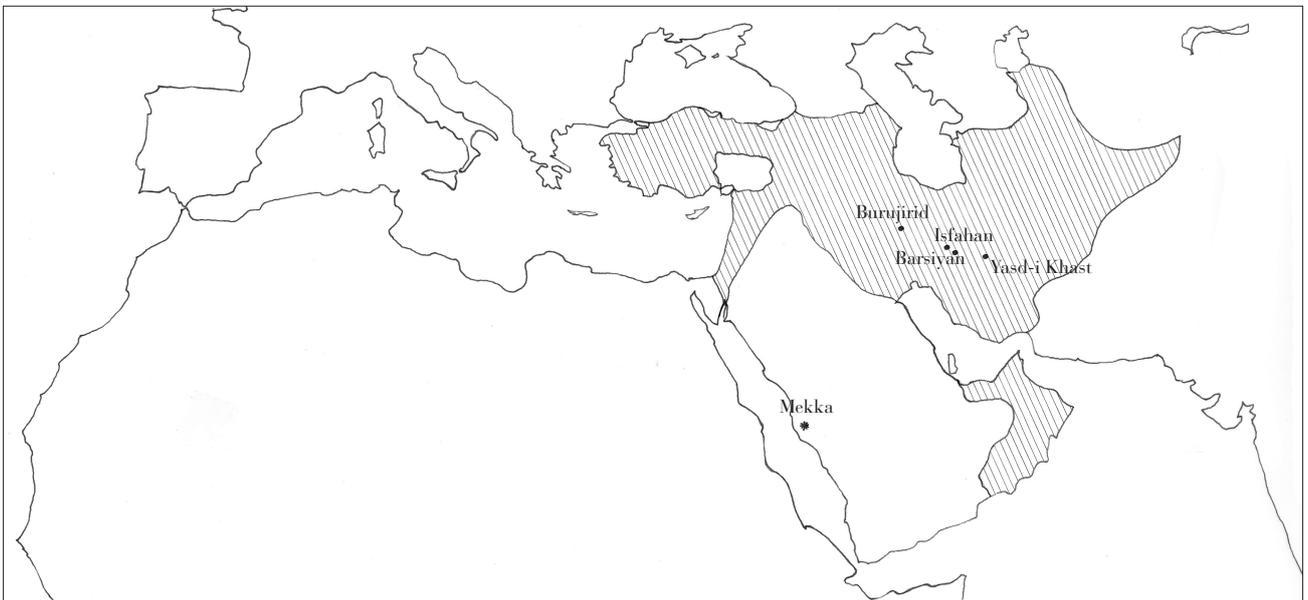

2.8
gevelfragment
(reconstructie)
1:100

2.9
Aanzicht bogen interieur
(reconstructie)
1:100

3 Iraanse moskeetype

Seltsjoekenrijk (1092)

§ 3.1 ontwikkeling Iraanse moskeetype

De totstandkoming van het Iraanse type vond plaats door de integratie van een aantal regionale architectonische bouwelementen, zoals de gekoepelde kamer en de iwan met het hypostyle moskeetype, en door een toepassing van lokale bouwtechniek. De integratie van de regionale bouwelementen bevat zowel een verandering in de ‘complete configuratie’ als in de ‘grote constructieve elementen’ van de moskee, en wordt in dit hoofdstuk aan de hand van plattegronden weergegeven. De toepassing van de lokale bouwtechniek heeft ook een verandering op het vlak van de decoratieve elementen tot gevolg.

Van de moskeeën van voor de vrijdagmoskee in Isfahan zijn slechts ruïnes over, en de plattegronden zijn hierdoor deels hypothetisch (zie afbeeldingen). De besproken moskeeën tonen de stappen van de ontwikkeling, maar daarmee is niet bewezen dat dit de eerste moskeeën waren waarin deze veranderingen te zien waren.

De Islam werd in Iran geïntroduceerd met de verovering van het gebied door de Arabieren in zevende eeuw. De vroeg-Islamitische moskee werd het standaardtype voor de grote en representatieve vrijdagmoskeeën,^I bijvoorbeeld de moskee van *Siraf*.^{II} Van begin af aan week de vormgeving van de constructie af van de vroeg-Islamitische moskeeën uit Syrië en Irak. In Iran is klei lange tijd een essentieel bouw materiaal geweest. De aanwezigheid van modder-bakstenen en gebakken bakstenen stond de snelle bouw van grote constructies toe;^{III} de kolommen en bogen van de hypostyle hal werden uitgevoerd met behulp van lokale bouwtechnieken.

Voor de kleinere moskeeën werden bestaande religieuze gebouwen overgenomen, waaronder tempels van het *chahar taq* type.^{IV} Bij dit vrijstaande vierzijdige bouwwerk, gekenmerkt door de centrale koepel, werd de naar Mekka wijzende opening dichtgemetseld om als *mihrab* te gebruiken, zoals in de **vrijdagmoskee** van **Yast-i Khast** te zien is.^V Dit informele moskeetype werd later ook gebruikt voor de bouw van vrijdagmoskeeën. Hierbij verdween de minaret, maar werd het gekoepelde bouwwerk wel aangevuld met het voorhof van de vroeg-Islamitische moskee. Dit is te zien in de **vrijdagmoskee** van **Burujirid**.^{VI}

Vervolgens werd de *iwan* als gebouwelement aan de moskee toegevoegd. Een *iwan* is een entreepoort of hal met een hoog puntig gewelf, waarbij één zijde naar buiten toe geopend is. Dit element is overgenomen vanuit de paleisbouw, bijvoorbeeld in Ctesiphon, waar de *iwan* als rijkelijk gedecoreerde monumentale entreehal dienst deed. In de **vrijdagmoskee** van **Barsiyan** (10e/11e eeuw) werd de *iwan* recht tegenover de *mihrab* als toegangspoort aan de gekoepelde kamer toegevoegd.^{VII} De *kibla* werd op deze manier benadrukt. De positie van de minaret is in deze fase nog niet vastgelegd, in de genoemde moskee is hij achter het gebouw geplaatst.

Gelijktijdig werd geëxperimenteerd met de relatie tussen de overkoepelde kamer en de hypostyle hal. Waar in Burujirid nog duidelijk sprake was van twee elementen, is in de moskee van **Bashan** (11^e eeuw) te zien dat de kamer en de hypostyle hal geïntegreerd worden. De gebedsruimte is op deze manier niet meer beperkt tot de massieve overkoepelde kamer, maar spreidt zich in de breedte uit over het complex. Als gevolg wordt de constructie van de koepel lichter en eleganter dan de massieve koepels ten tijde van de provisorische moskeeën. De zuilengalerij (*riwaq*) die het voorhof omringt bestaat uit een boven- en een benedenverdieping.

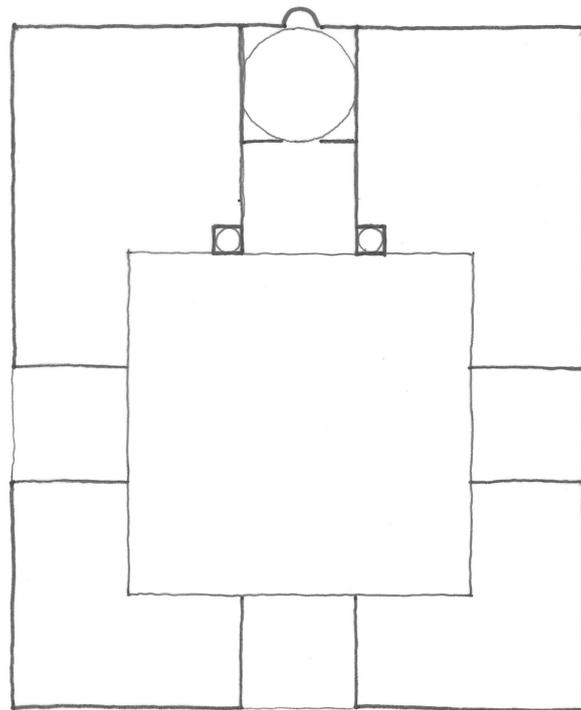
Met de bouw van de **vrijdagmoskee** van **Isfahan** (1120-1121) is de ontwikkeling van de Iraanse moskee voltooid. Voorheen had het voorhof slechts een *iwan*, namelijk aan de kant van de gebedsruimte. In Isfahan worden er aan de drie andere zijden ook *iwans* toegevoegd, al is tussen deze iwans wel sprake van hiërarchie. De *iwan* die naar de gekoepelde kamer leidt is het diepst en hoogst, en aan weerszijde zijn minaretten geplaatst. De *iwan* hier tegenover is vrij

diep, maar niet opvallend hoog. De twee andere *iwans* zijn vrij ondiep. De opstelling van een hof met rondom vier *iwans* kwam al eerder voor in de Iraanse paleisbouw.^{VIII}

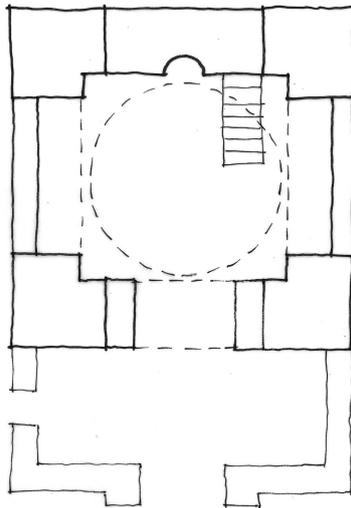
De vrijdagmoskee van Isfahan kreeg zijn huidige vorm na een hele reeks verbouwing in de eeuwen erna. Aan alle zijden werden nieuwe ruimtes toegevoegd, met een onregelmatige vorm en diepte van de zuilengalerij (*riwaq*) rond het voorhof als gevolg.

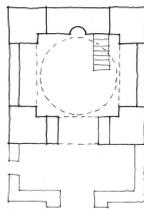
Het regionale Iraanse moskee type bleef lange tijd vrijwel ongewijzigd. Zo'n vijf eeuwen na de vrijdagmoskee in Isfahan werd in dezelfde stad de moskee van de Shah aan het begin van de 17^e eeuw gebouwd volgens hetzelfde **schema**^{afb. 3.1}. Binnen het type werd gevarieerd met afwisseling in de vorm en verhouding van het voorhof en in de diepte van de *iwans*. De ruimtelijke configuratie die gebruikt werd voor dit moskeetype bleven echter hetzelfde. Het voorhof vormt het hart van de moskee, omringd door een zuilengalerij van twee verdiepingen, met aan vier zijden een *ivan* in het midden. Een *ivan*, met aan beide zijden een minaret, leidt naar een gekoepelde kamer met de *mihrab* die zich in het midden van de gebedshal bevindt.

-
- I Kuban, D., Muslim Religious Architecture, Development of Religious Architecture in Later Periods, (1985), Koninklijke Brill, Leiden, p. 9
II Hillenbrand, R., Islamic Art and Architecture, (1999), Thames and Hudson, Londen, p. 101
III Kuban, D., Muslim Religious Architecture, Development of Religious Architecture in Later Periods, (1985), Koninklijke Brill, Leiden, p. 9
IV Hillenbrand, R., Islamic Art and Architecture, (1999), Thames and Hudson, Londen, p. 109
V Ibidem, p. 101, 209
VI Ibidem, p. 102
VII Ibidem, p. 103
VIII Ibidem, p.104

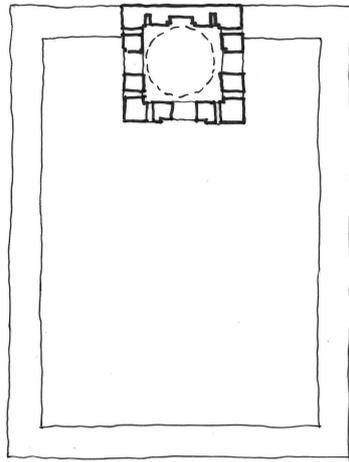
3.1
Iraans moskeetype

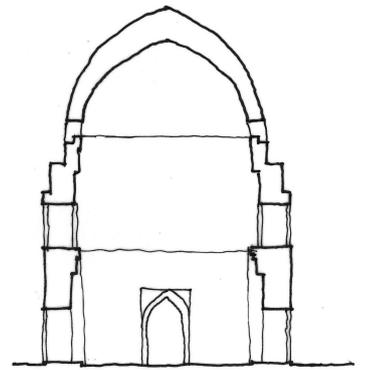
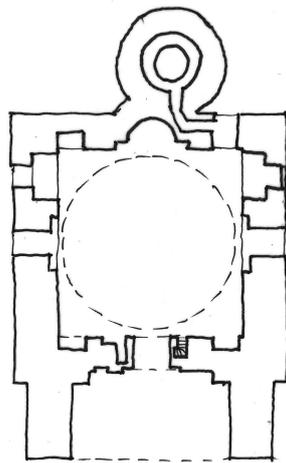
3.2
Vrijdagmoskee
Yast-i Khast
7^e eeuw
1:200 & 1:500

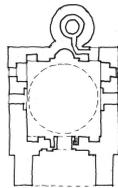

3.3
Vrijdagmoskee (reconstructie)
Burujirid
10^e eeuw
1:500

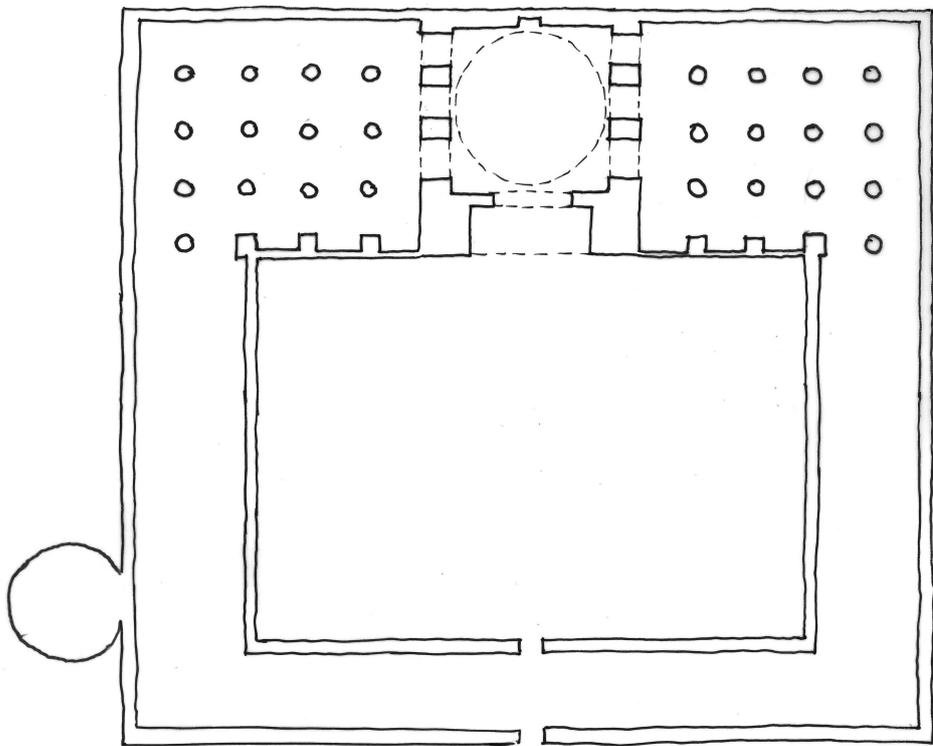

3.4
Plattegrond & Doorsnede
1:200

3.5
Vrijdagmoskee
Barsiyan
10^e/11^e eeuw
1:200 & 1:500

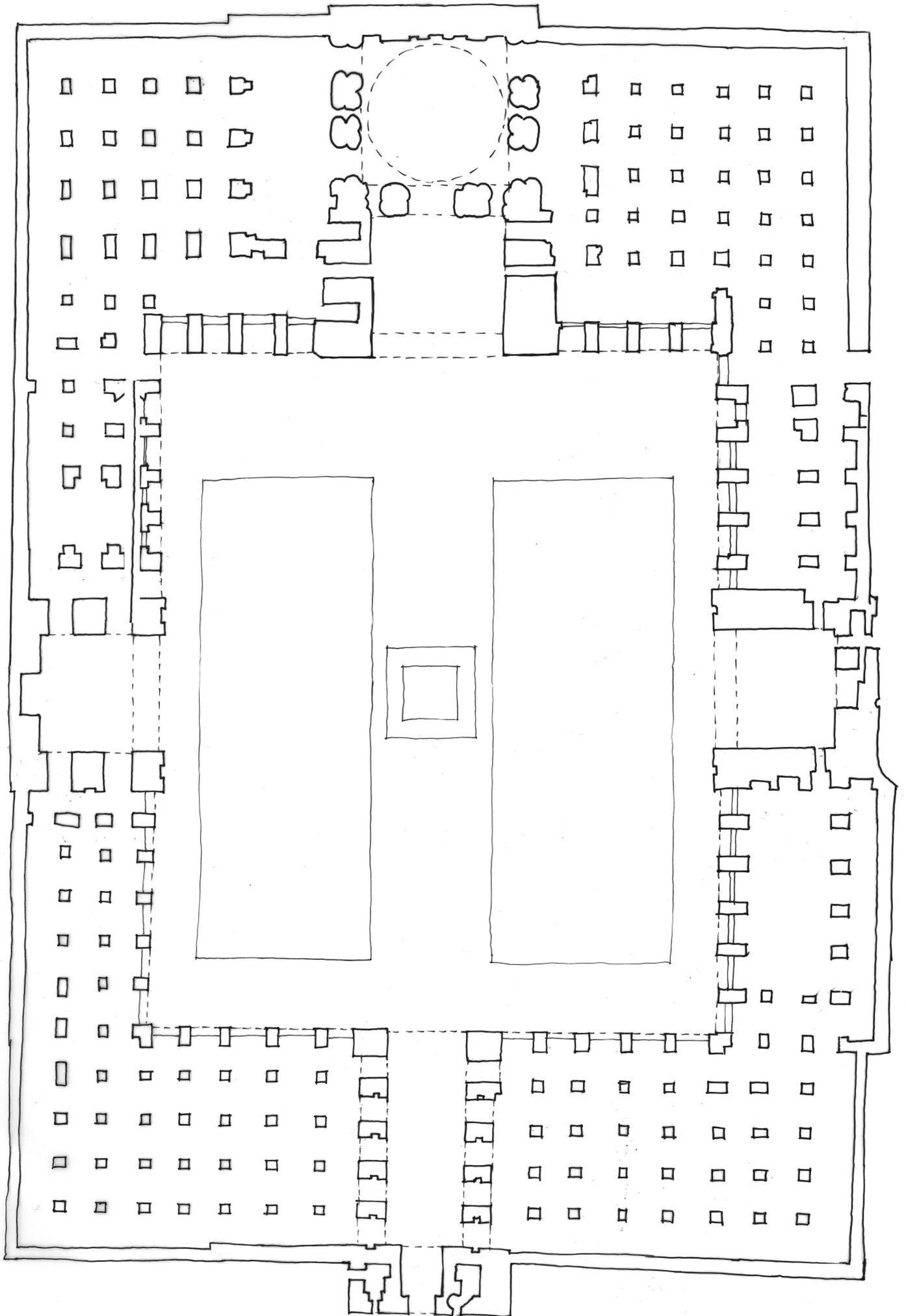

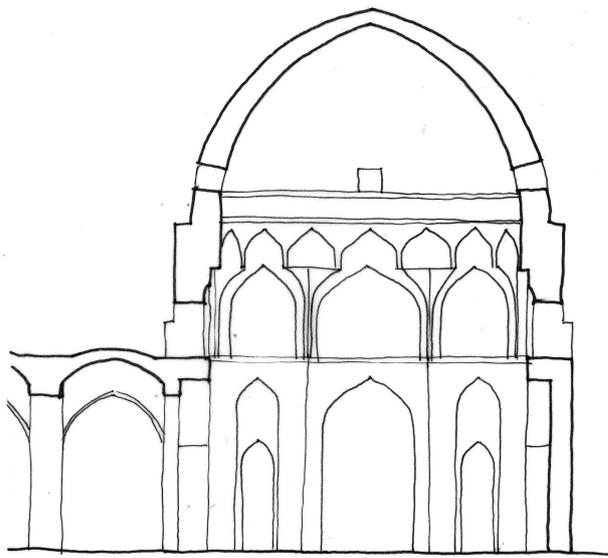

3.6
Vrijdagmoskee (reconstructie)

Bashan
11^e eeuw
1:500

3.7

Vrijdagmoskee (reconstructie 11e eeuw)

Isfahan

1120-1121

plattegrond 1:500 / doorsnede gekoepelde kamer 1:200

§ 3.2 Vrijdagmoskee Isfahan

Stedelijke context en programma

Sinds de voltooiing van de Vrijdagmoskee in 1121 (afb. 3.5) is de moskee uitgebreid tot een werkelijk enorme omvang (afb. 6.1). In tegenstelling tot de moskee van Cordoba is deze moskee niet op regelmatige, eenduidige wijze uitgebreid maar strekken de aanbouwen zich als een lappendeken uit. Hoewel er geen stadskarten uit de twaalfde eeuw zijn overgeleverd, lijkt het erop dat de moskee telkens een deel van zijn omgeving geannexeerd heeft. Het resultaat hiervan is dat de moskee volledig vergroeid is met de omliggende bebouwing, zoals aan de zuidzijde te zien is. Hier grenst de moskee aan de overdekte winkelstraat die langsloopt, en passen de contouren van de moskee zich aan de straat aan. Er zijn talloze ingangen naar de moskee toe, en de straten die de moskee omringen zijn bijzonder smal. Dit draagt bij aan het doolhofachtige karakter van de moskee. Door de vergroeiing met de omliggende bebouwing heeft de moskee geen voorgevel aan de buitenzijde van het gebouw. Dit wordt gecompenseerd door het voorhof van de moskee, die het hart van de moskee vormt.

Expressie en ornamentiek

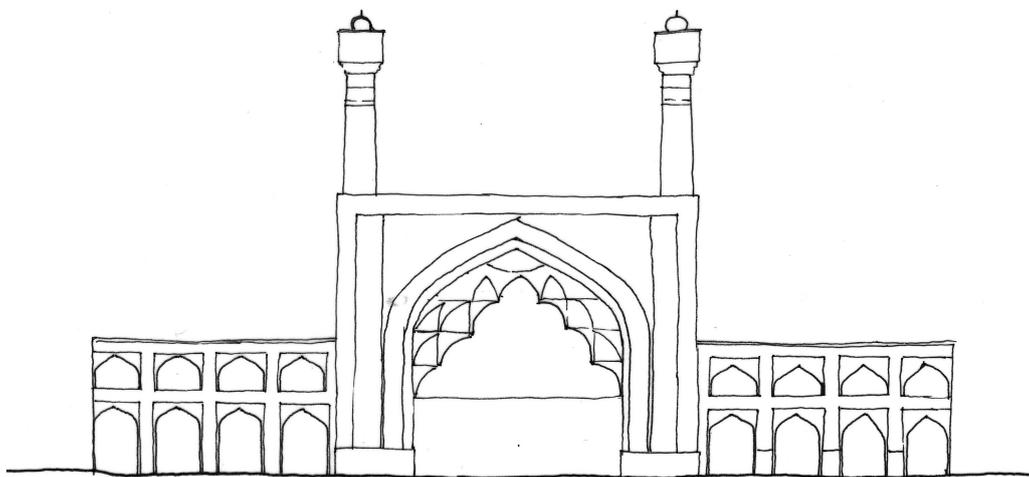
Alle vier de gevels van het binnenhof zijn representatief, volledig bedekt met beschilderde tegels, en hebben een *ivan* in het midden die toegang geeft tot het interieur. Vanaf het voorhof wordt de gehele opzet van de moskee duidelijk. Subtiële verschillen in de *iwans* tonen een hiërarchische ordening in een regelmatig plan. Zo is de *ivan* die toegang geeft tot de gekoepelde kamer geflankeerd door twee minaretten en net breder dan de andere drie. De vlakverdeling in de vier gevels is nagenoeg hetzelfde. De *ivan* is in een groot rechthoekig kader geplaatst, dat zo'n vier keer zo groot is als de kleine poorten die het plein omringen. Deze kaders zijn puur decoratief, aangezien ze ver boven het gewelf uittorenen. Ze dienen als compositorisch element, om de verhouding tussen de *ivan* en de kleine poorten te verduidelijken. Daarnaast onttrekken ze de koepel aan het zicht, zodat deze pas van binnenuit wordt gezien, en dus voor een verrassing zorgt. Van een zuilengalerij is geen sprake, omdat de kleine poorten geen openingen naar de zijanten bevatten. Ze beschutten de geperforeerde panelen die de binnenplaats van de gebedshallen afsluiten, en zorgen op deze manier voor een lagere temperatuur in de hallen zonder dat het daglicht wordt uitgesloten. Het is wel mogelijk om binnendoor rond het voorhof te lopen.

In de ornamenten speelt tektonische expressie geen enkele rol. De vlakverdeling in horizontale en verticale vlakken is gebaseerd op verhoudingen, en toont geen constructieve relatie. Daarnaast is de gevel zo vlak mogelijk gehouden, met zo min mogelijk reliëf. De lijnen in de beschilderde tegels zorgen voor de heldere vlakverdeling. Dit is ook te zien in de gewelven van de *iwans*, die door middel van schelpvormige elementen naar binnen lopen. De overgang tussen de schelpvormige elementen wordt slechts door lijnen in de tegels geaccentueerd.

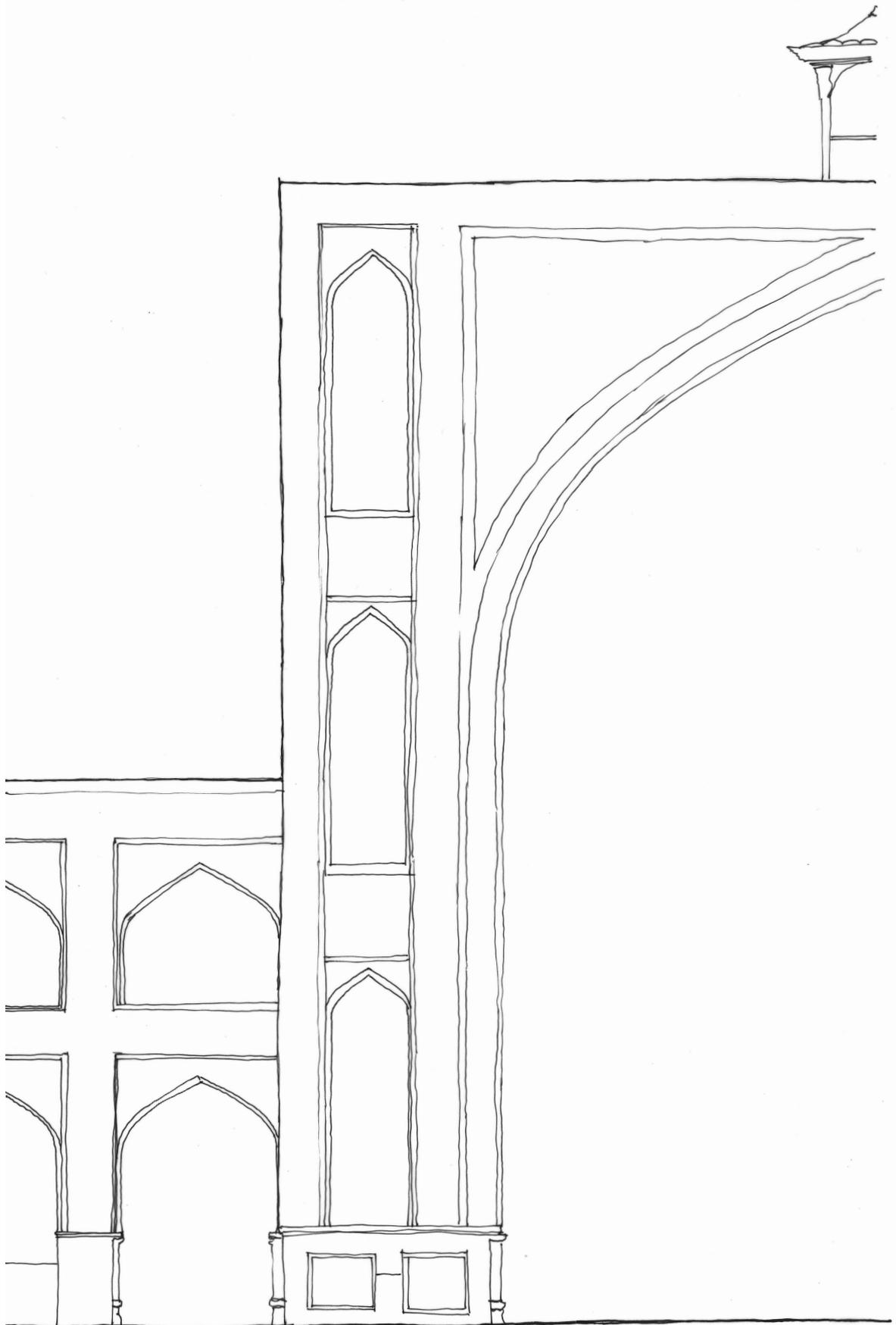

3.8
Stedenbouwkundige situatie
1:2000

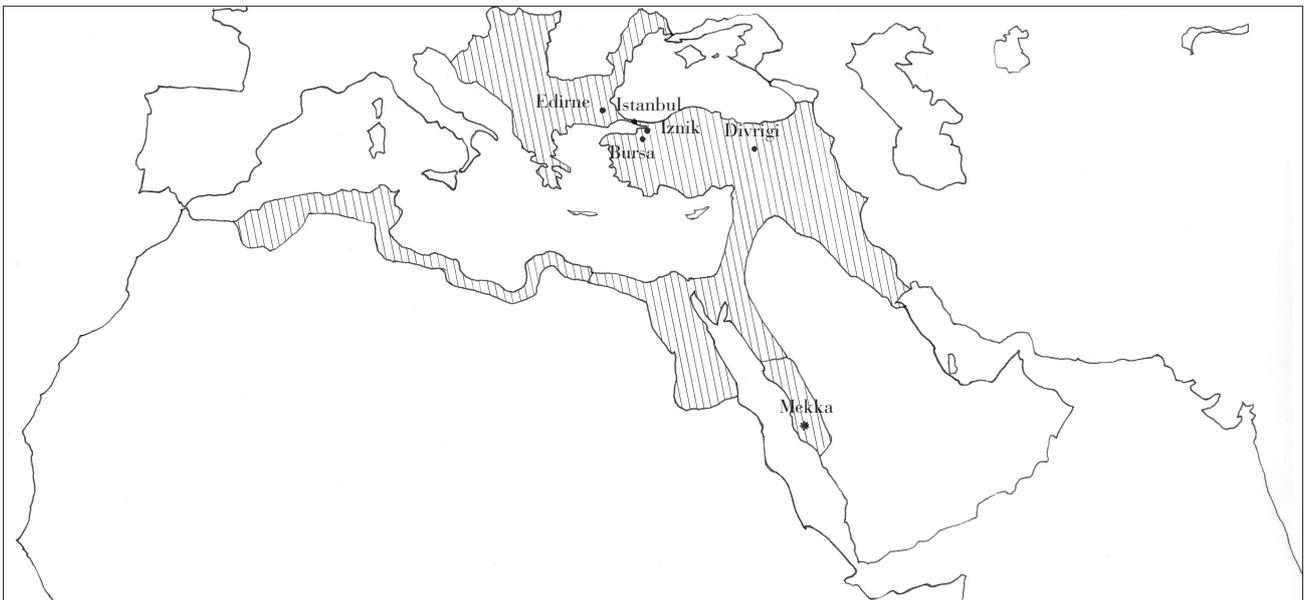

3.9
aanzicht zuidgevel
(reconstructie)
1:500

3.10
gevelfragment oostelijke iwan
(reconstructie)
1:100

4 Turkse moskeetype

Ottomaanse rijk (1683)

§ 4.1 ontwikkeling Turkse moskeetype

Na de introductie van de koepel vanuit Iran wordt in de Turkse moskeebouw geëxperimenteerd met de expressie van het interieur, waarbij het gebruik van de koepel een belangrijke rol speelt. Deze veranderingen in grote constructieve elementen wordt zowel in plattegrond als in doorsnede doorgevoerd. De Turkse bouwkunst is goed gedocumenteerd, mede vanwege het feit dat de ontwikkeling recenter heeft plaatsgevonden. Het is hierdoor gemakkelijker om tussenstappen te vinden in de ontwikkeling, waardoor er in dit hoofdstuk zes moskeeën besproken worden.

In de elfde eeuw begonnen de moskeeën op het Anatolische schiereiland te veranderen toen de Seljuks (een Turks-Perzisch rijk) het Anatolische schiereiland grotendeels veroverden vanuit Perzië. De voorgaande moskeeën volgden het vroeg-Islamitische type, te zien in de grote moskee van Sivas.^I De invloed vanuit Iran is te zien in de **grote moskee** (Turks: *Ulucami*) van **Divrigi** (1228).^{II} De toegangspoort en *mihrab* doen denken aan de Iraanse *iwans*, en de travee voor de *mihrab* is overkoepeld met een Iraans ogende koepel. De koepel bestaat echter niet uit een losstaande kamer zoals in Iraanse moskeeën, maar is onderdeel van de hypostyle hal. Hoewel moskeeën uit deze periode verwant zijn aan de Perzische moskeeën, zijn er duidelijke verschillen. Voorhoven ontbraken in de Turkse moskeeën uit deze tijd, een unicum voor moskeeën in het Midden-Oosten. Dit gebrek gaf aanleiding om te experimenteren met de articulatie van de binnenruimte,^{III} waarbij de integratie van de koepel een sterk middel vormde. De decoratie in de grote moskee van Divrigi doet Iraans aan, bijvoorbeeld de vorm van de omkaderde boog van de entree-*ivan*. De decoratieve tegels zijn echter niet gekleurd en hebben een sterk reliëf.

Na het uiteenvallen van het Seljuk-rijk rond 1300 werden de Ottomanen de regionale grootmacht. De eerste Ottomaanse moskeeën zijn bouwwerken van bescheiden omvang, waardoor één enkele koepel volstond voor de overspanning van de gebedsruimte, te zien in de **Yesil moskee in Iznik** (1378). Het ontbrekende voorhof wordt hier gecompenseerd door een ingangsportaal over de volle breedte van de moskee, geflankeerd door een potlood-minaret. De hierop volgende moskeeën zijn een schaal groter, waardoor een enkele koepel niet volstaat. Om dit op te lossen zijn een aantal oplossingen uitgeprobeerd^{IV} voordat de eindoplossing zich uitgekristalliseerde.

In de **grote moskee van Bursa** (1395), de toenmalige hoofdstad van het Ottomaanse rijk, viel men terug op het vroeg-Islamitische type. De *hypostyle* hal werd hier echter geconstrueerd door elke travee met een koepel te bekronen.^V De koepels boven de middenbeuk zijn qua afmetingen iets hoger dan de overige koepels, ter benadrukking van de *kibla*. De koepels in deze moskee worden schotelkoepels genoemd, en werden ook gebruikt in Byzantijnse bouwwerken als de Hagia Sofia. Van binnen is de koepel een perfecte halve cirkel, maar van buiten loopt hij ter versterking taps toe. Hierdoor kan een rij ramen aan de onderkant van de koepel gerealiseerd worden. Deze schotelkoepels vormen een beeldbepalend element in de Ottomaanse moskeebouw, met name voor het silhouet van de buitenkant. Ook de twee minaretten die aan weerszijde van de moskee op de hoek van de gebedszaal gepositioneerd zijn waren een blijvende vernieuwing.

In de **Yesil moskee in Bursa** (1431), ook wel de Groene Moskee genoemd, is er sprake van een duidelijker hiërarchisch onderscheid tussen de koepels die de constructie uitmaken. Een langwerpige centrale ruimte, gekroond met de twee grootste koepels, wordt geflankeerd door twee ruimtes overdekt met kleinere koepels. In de resulterende T-vormige plattegrond zijn aparte kamers te onderscheiden. Dit kwam omdat de opzet verwant was aan de Anatolische *madrassas* (religieuze scholen).^{VI} Ook in dit gebouw is sprake van een voorportaal dat in de

breedte voor het gebouw ligt, vanwaar ruimtes met ander functies bereikbaar zijn. De invloed van het Byzantijnse rijk op de decoratie is zichtbaar.^{VII} Aan de buitengevel zijn de keramieken tegels vervangen door wit marmer, waarmee de geleding van de gevel benadrukt wordt. Daarnaast zijn er nog steeds Perzische elementen terug te zien. Zo lijkt het geometrische motief van de entreepoort op dat van de halve koepels in de Iraanse *iwans*.

In de **Üc Serefeli moskee** in **Edirne**(1447) is duidelijk sprake van één brede gebedsruimte, overdekt door een aantal koepels. De grootste koepel is voor de *mihrab* geplaatst, en wordt via luchtbogen die uit de koepel naar buiten steken opgevangen door zes kolommen. Voor het eerst is de hoofdconstructie zo ontworpen dat een ondersteuning van kolommen volstaat. Doordat de koepel licht binnenlaat en de ruimte niet onderbreekt wordt een bijzonder ruimtelijk effect bereikt. Aan de voorkant van het gebouw wordt een voorhof toegevoegd, omringend met zuilengalerijen. De zuilengalerij tussen het voorhof en de gebedshal in is hoger en heeft grotere koepels dan de andere galerijen, waardoor er een hiërarchische opbouw is. Dit wordt versterkt door de twee kleine minaretten die aan weerszijde van het voorhof geplaatst zijn.

De laatste stap in de ontwikkeling van de moskee werd na de verovering van Constantinopel (1453) gezet. Al eerder hadden Ottomaanse architecten kennis genomen van de Hagia Sofia (532-537), maar nu kregen ze de gelegenheid om nader onderzoek te doen.^{VIII} Het resultaat is het best te zien in de **Süleymaniye moskee** te **Istanbul** (1556). In dit meesterwerk, gebouwd door de architect Sinan, ondersteunen twee halve koepels de grotere centrale koepel zodat er een as ontstaat richting de *mihrab*. Hierdoor worden de zijwaartse krachten van de centrale koepel grotendeels afgedragen naar de buitenmuren, waardoor er een grotere overspanning mogelijk is. De ruimte wordt overkapt door een opeenstapeling van gelijksoortige schotelkoepels die in schaal oplopen. Dit geeft de ruimte een sterk gevoel van eenheid, en doordat de schotelkoepels allen onderaan ramen hebben wordt er een diffuus licht effect bereikt.

De werken van Sinan worden gezien als het hoogtepunt van de Ottomaanse architectuur, en werden gebouwd tijdens de Ottomaanse gouden eeuw, op het culturele hoogtepunt van het rijk. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Sultan Ahmed moskee, van zo'n zeventig jaar later in opzet grotendeels hetzelfde is als de Süleymaniye moskee. In het Turkse moskeetype is altijd sprake van een voorhof omringd door met koepels overdekte zuilengalerijen, dat toegang biedt tot een grote open gebedsruimte. Het midden van deze ruimte wordt overdekt met een hoge centrale koepel die op massieve kolommen rust, aan alle zijden geflankeerd door een reeks van koepels en halve koepels waarmee de *kibla* benadrukt wordt.

I Kuban, D., Muslim Religious Architecture, Development of Religious Architecture in Later Periods, (1985), Koninklijke Brill, Leiden, p. 19

II Ibidem p. 19

III Hillenbrand, R., Islamic Art and Architecture, (1999), Thames and Hudson, Londen, p. 109

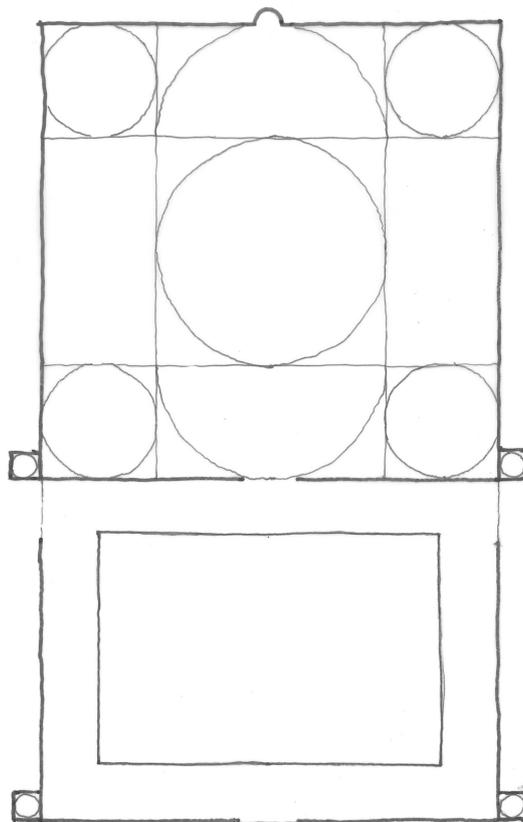
IV Ibidem p. 117

V Ibidem p. 117

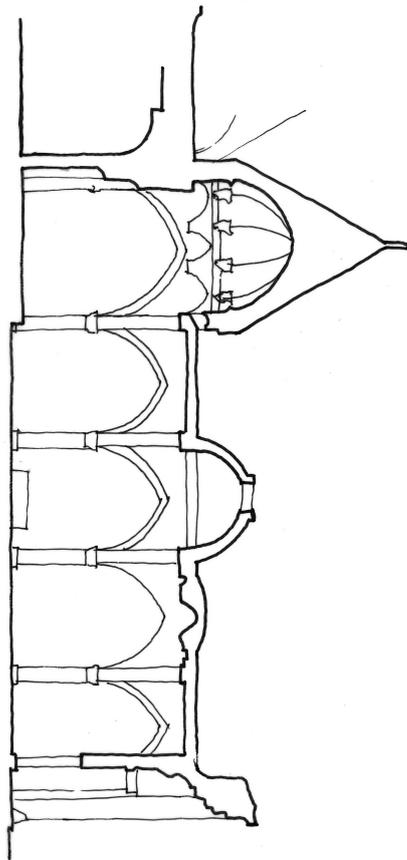
VI Kuban, D., Muslim Religious Architecture, Development of Religious Architecture in Later Periods, (1985), Koninklijke Brill, Leiden, p. 21

VII Hillenbrand, R., Islamic Art and Architecture, (1999), Thames and Hudson, Londen 118

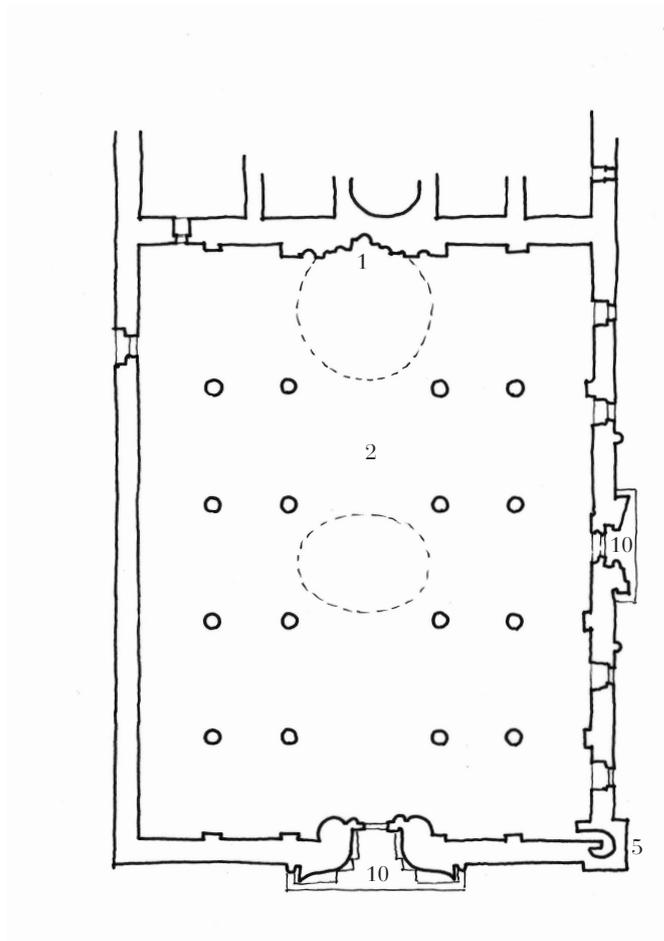
VIII Ibidem p.119

4.1
Turks moskeetype

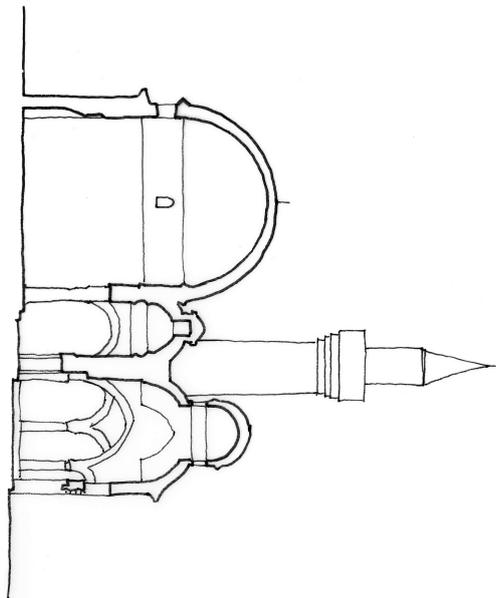

4.2
Doorsnede
1:500

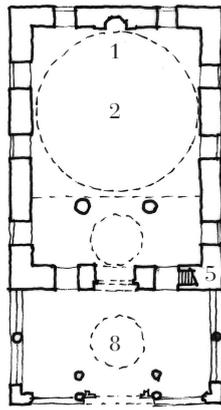

4.3
Grote moskee
Divrigi
1228
1:500

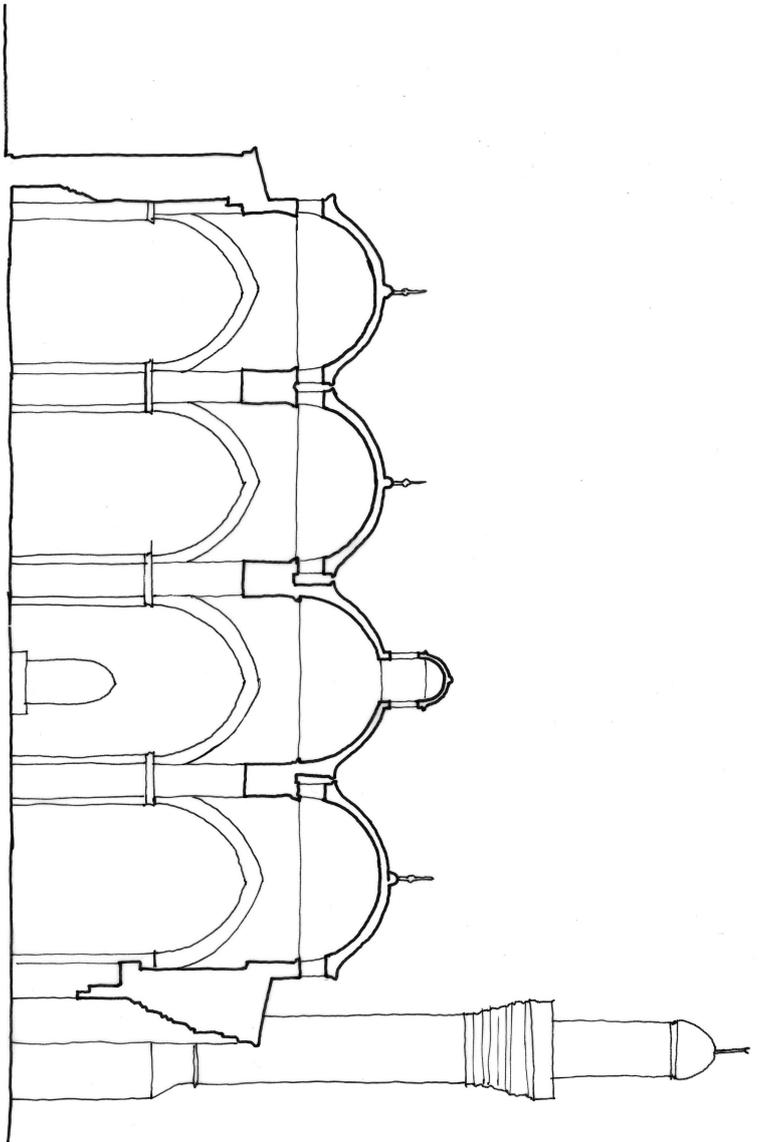

4.4
Doorsnede
1:500

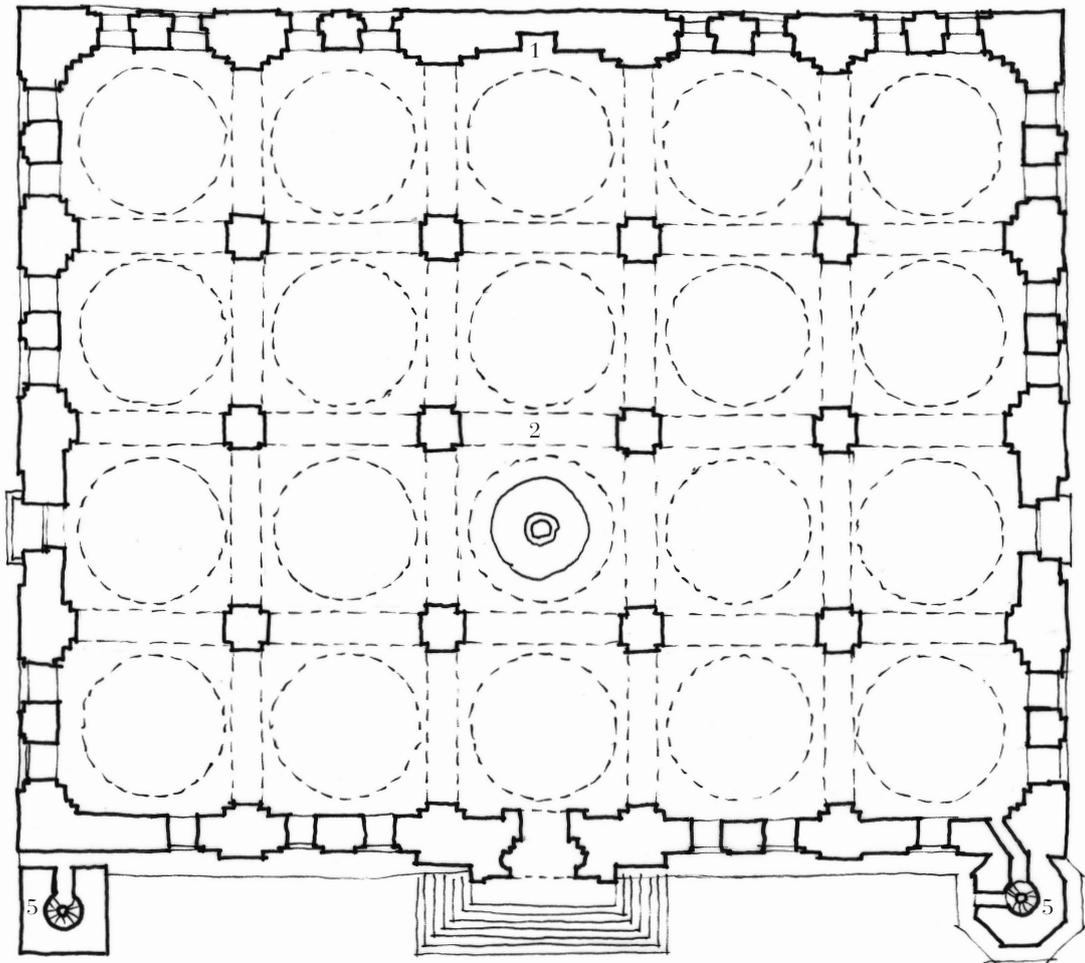

4.5
Yesil moskee
Iznik
1378
1:500

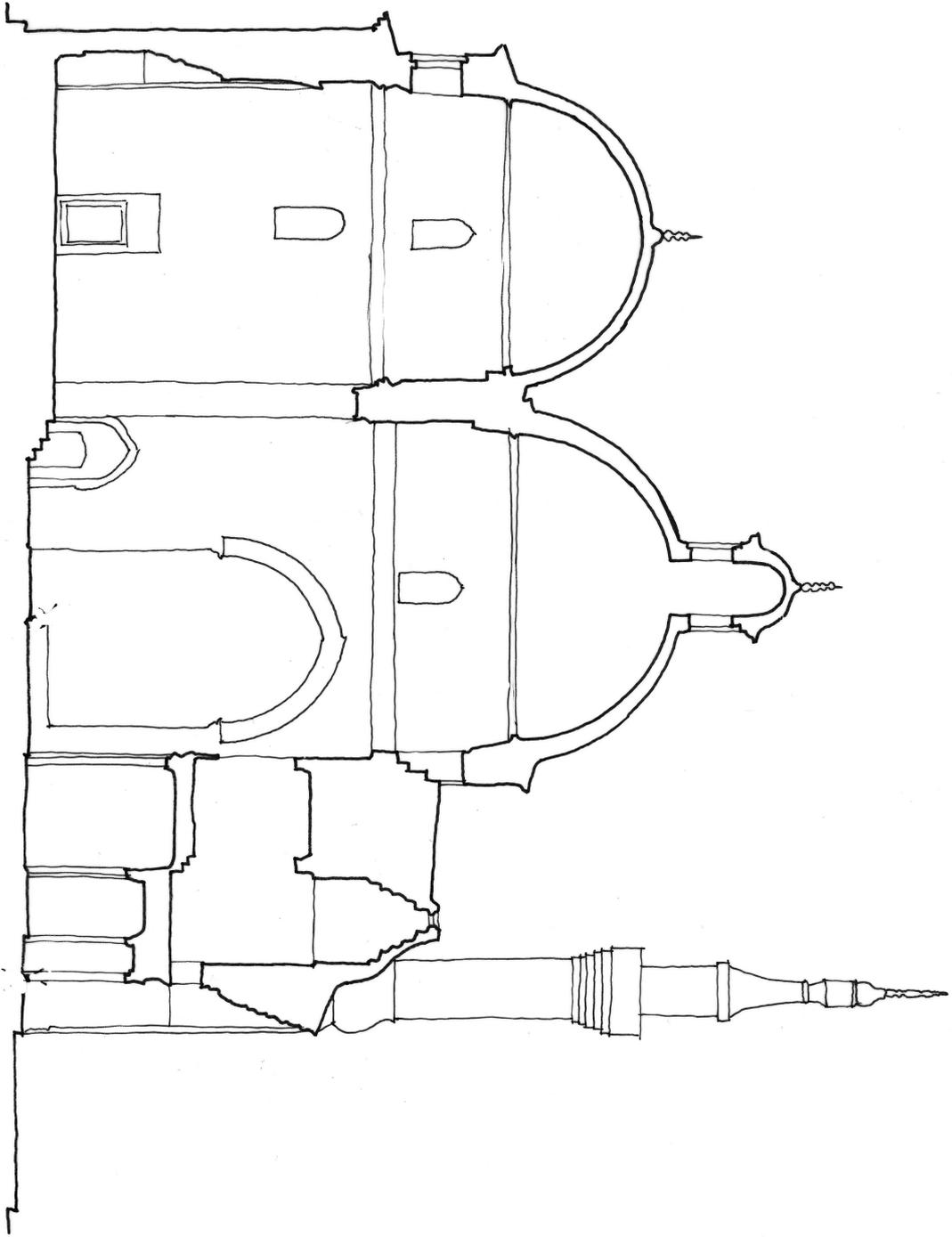

4.6
Doorsnede
1:500

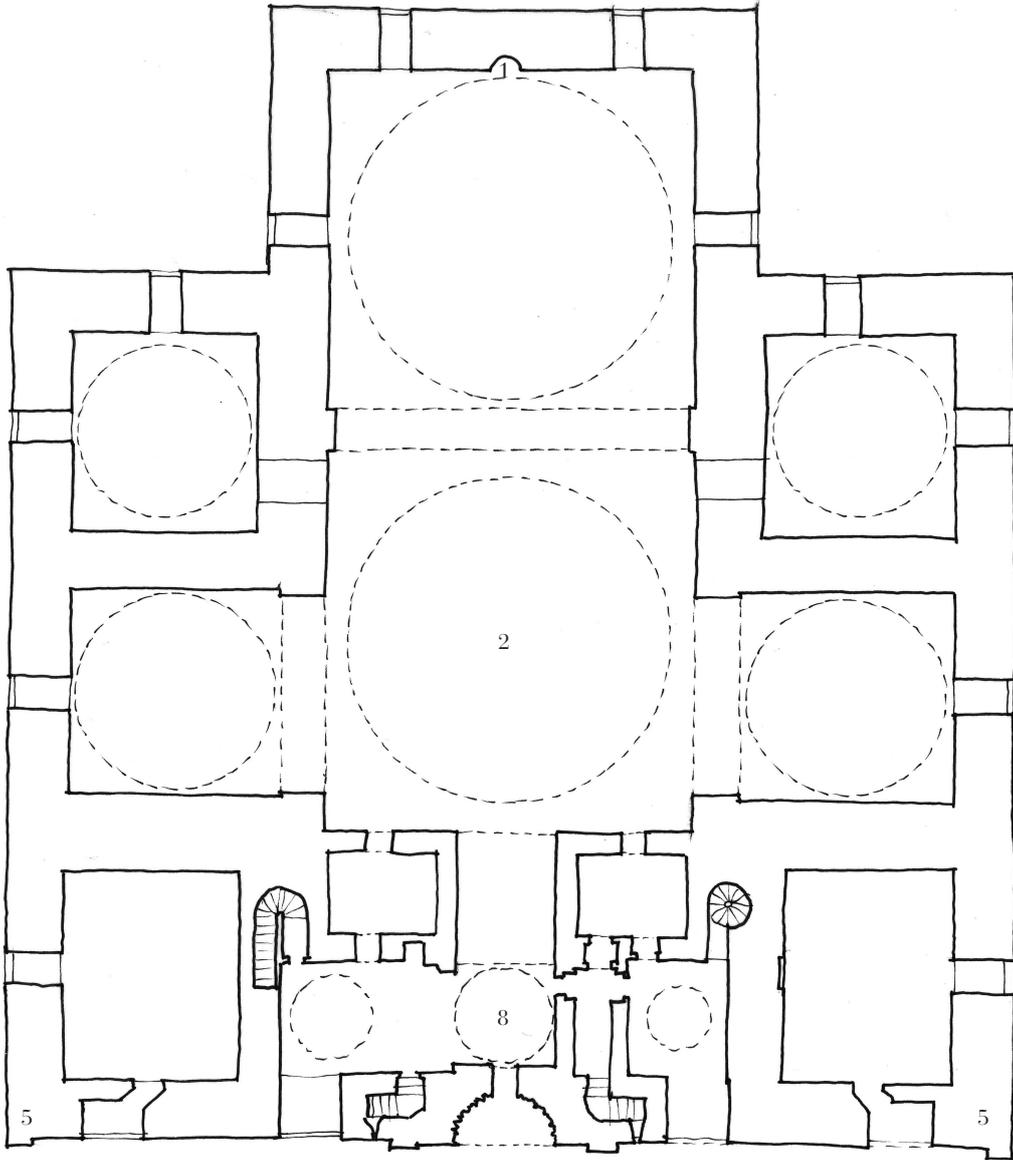

4.7
Grote moskee
Bursa
1395
1:500

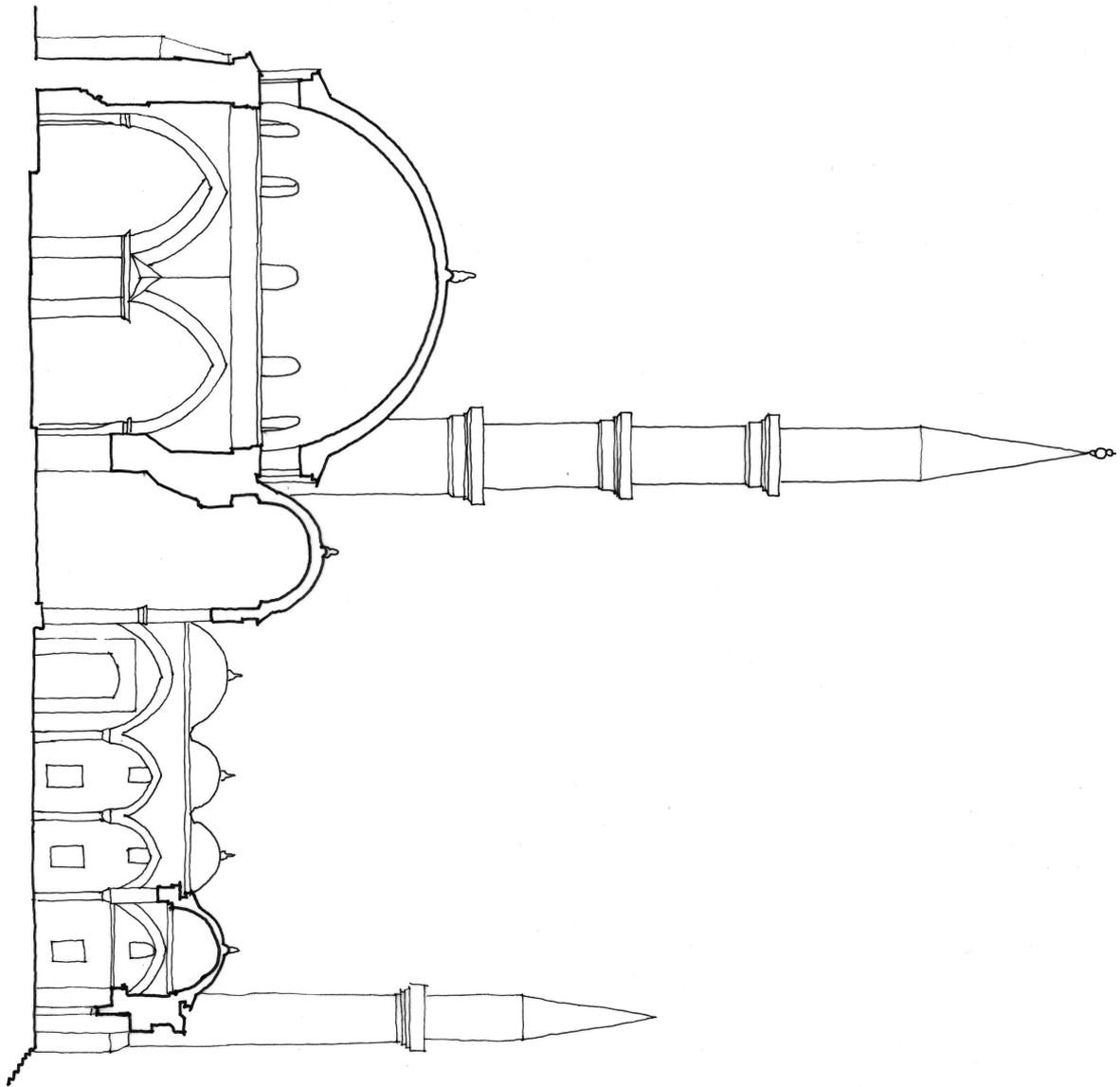

4.8
Doorsnede
1:500

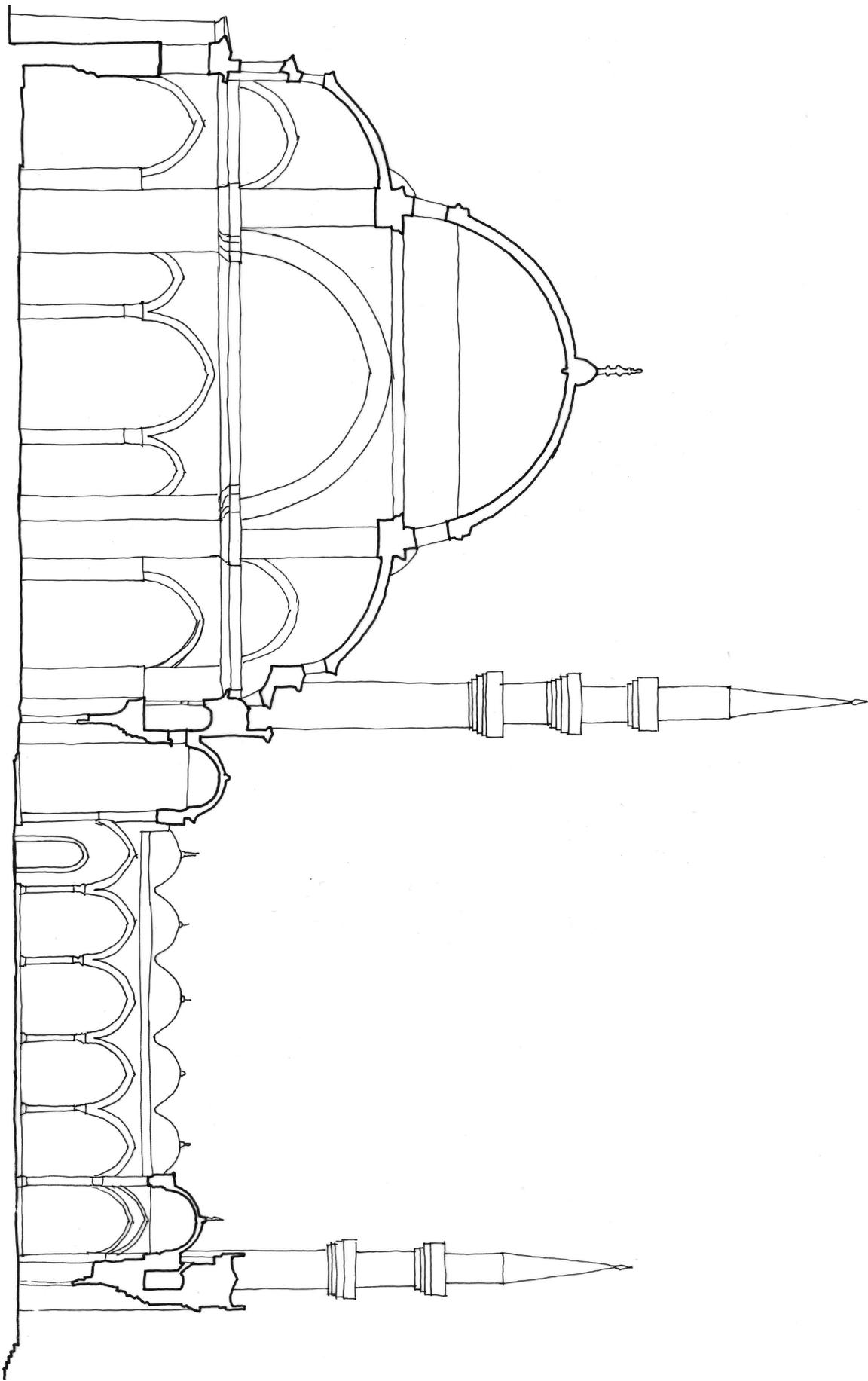

4.9
Yesil moskee
Bursa
1431
1:500

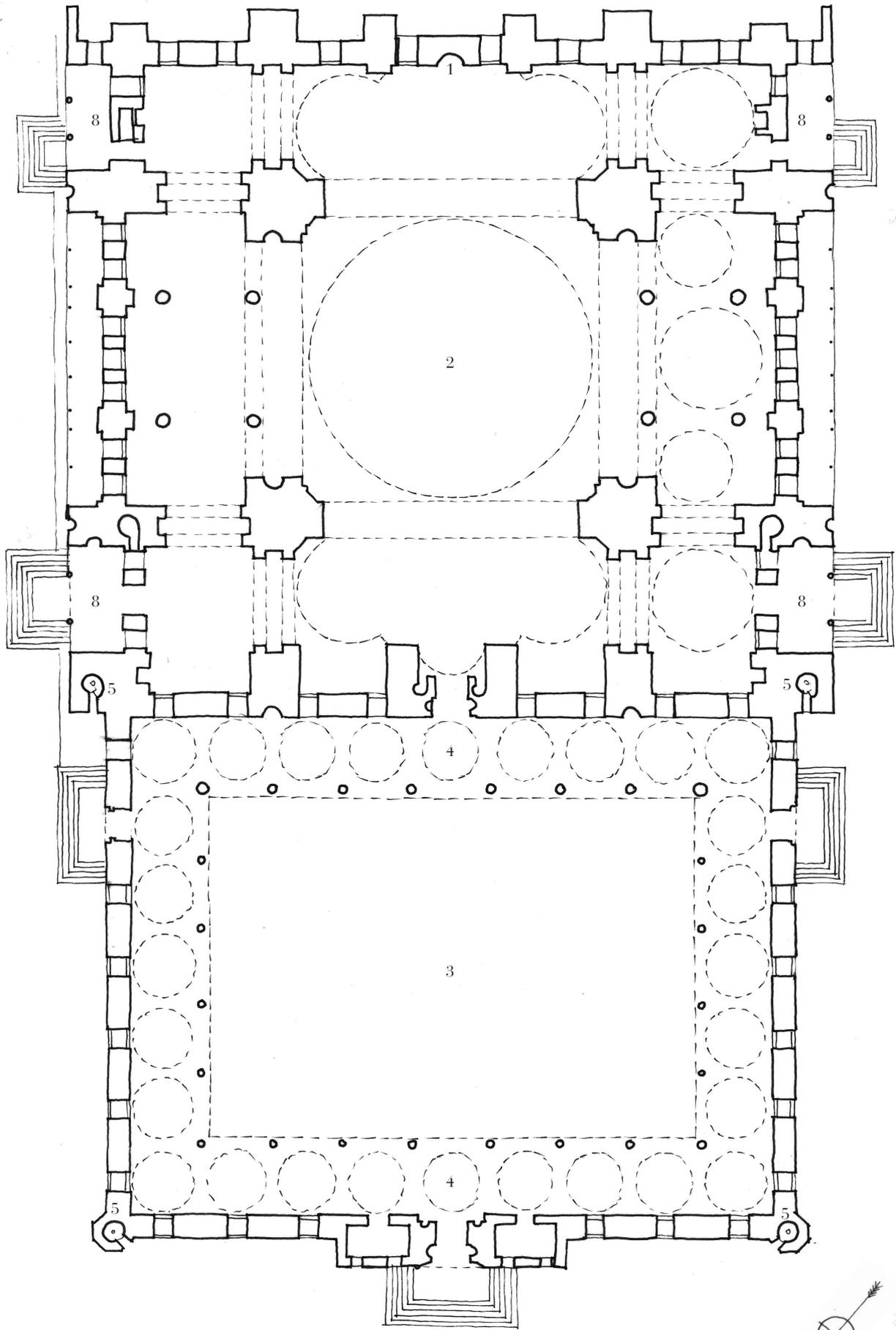

4.10
Doorsnede
1:500

4.12
Doorsnede
1:500

4.13
Süleymaniye moskee
Istanbul
1550-1557
1:500

§ 4.2 Süleymaniye moskee

Stedelijke inpassing en programma

De Süleymaniye moskee bekroont een van de hoogste heuvels van de oude stad van Istanbul, met als gevolg dat hij tot aan de andere kant van de Bosporus zichtbaar is. De moskee is het middelpunt van het complex van Süleyman, dat onder andere uit een ziekenhuis, een gaarkeuken, zeven verschillende scholen en een badhuis bestaat.^I Hoewel de moskee zelf geen enorme omvang heeft, de gebedsruimte past bijvoorbeeld in het binnenhof van de Vrijdagmoskee van Isfahan, heeft het complex wel degelijk grote afmetingen.

De faciliteiten vormen een ring om het grote park waar de moskee in staat, waardoor de volledig vrijstaande moskee een grote monumentale waarde krijgt. Doordat de omliggende bebouwing deel zijn van hetzelfde ontwerp staat hij niet gedraaid ten opzichte van zijn omgeving, maar is de as van het gehele plan richting Mekka gekeerd en is het park rechthoekig. Doordat het park vlak loopt, ligt de noordwesterzijde van deze ring ligt een stuk lager dan het park. Hierdoor heeft men vanaf het park uitzicht over de hele Gouden hoorn en de Bosporus. De moskee staat precies in het midden van het park, met aan de achterkant een begraafplaats met de tombes van zowel de architect Sinan als sultan Süleyman. Een moskee die op zo'n monumentale wijze los staat van zijn omgeving is heel uitzonderlijk binnen de moskeebouw van het Midden Oosten.

Expressie en ornamentiek

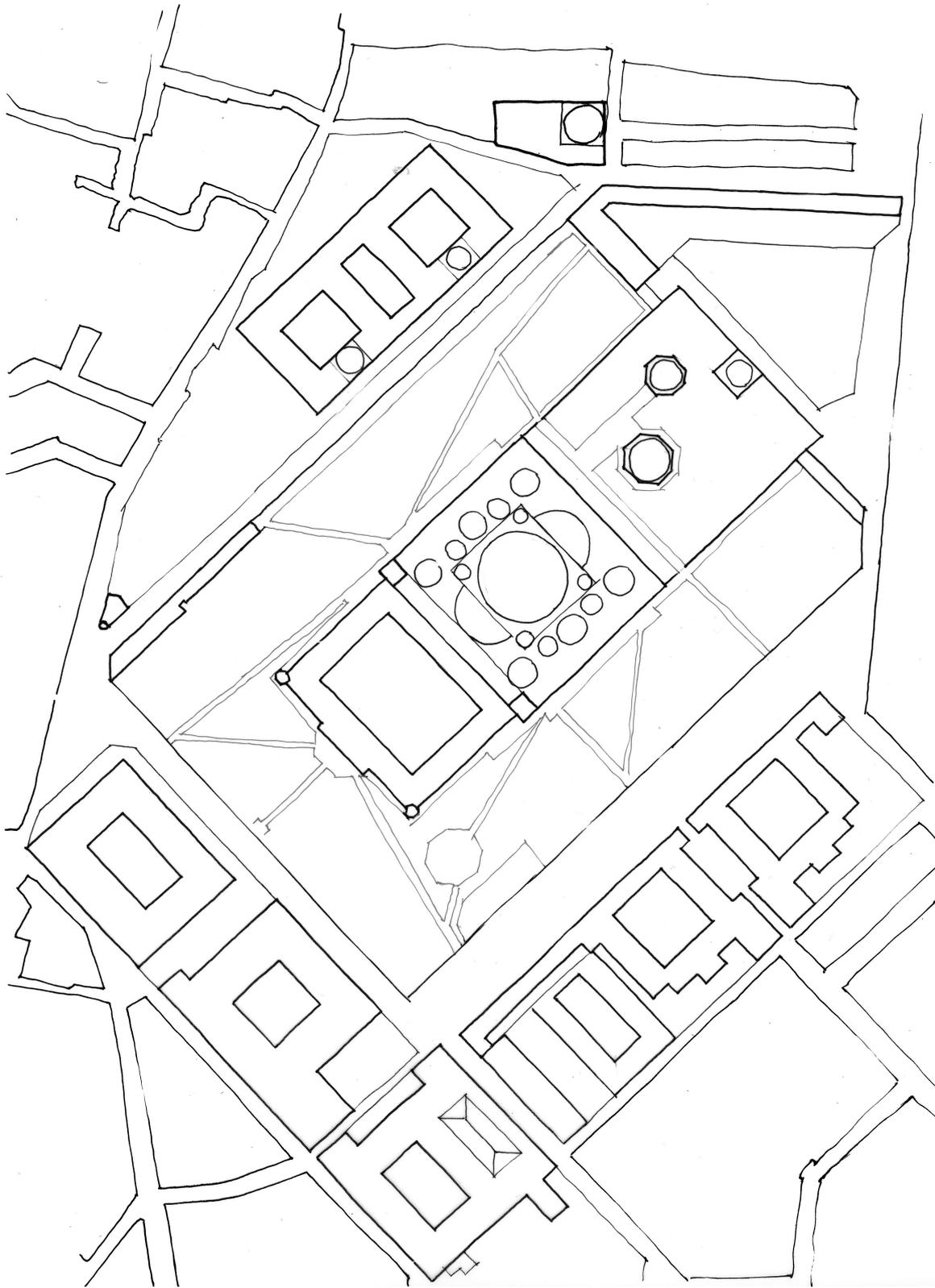
De binnenzijde en buitenzijde van de moskee hebben een sterk verschillende uitstraling. Aan de buitenzijde zijn de vormen van de koepels door hun scherpe lijnen duidelijk te herkennen. Het interieur bestaat echter uit één in elkaar overvloeiende ruimte, waar geen solide vormen te herkennen zijn en de geometrische grenzen vervagen door een opeenstapeling van koepels en half-koepels.^{II} Het diffuse licht dat door de talrijke ramen schijnt draag bij aan deze ervaring. De geometrische vormen worden zo puur mogelijk gehouden door alle elementen in hetzelfde vlak te houden. Zo hebben de kozijnen geen diepte, maar liggen ze in hetzelfde vlak als de muur, alsof ze uit papier gesneden zijn.

Ornamenten worden in tegenstelling tot eerder Ottomaanse moskeeën spaarzaam toegepast en zijn te verdelen in twee categorieën. Allereerst worden ornamenten toegepast ter decoratie en accentuering van het de vlakken, te zien in de beschilderingen van de koepels. Daarnaast zijn er ornamenten op de plaats waar elementen bijeen komen. Zo worden de plekken waar bogen overgaan in koepels gemarkeerd met een lijn marmeren stenen, afwisselend rood en wit. De tektoniek wordt in de Süleymaniye moskee eerder verhuld dan getoond. De hoekkolommen dragen het grootste deel van de last van de grote koepel, maar dit wordt niet getoond in de overgang tussen de twee elementen.^{III} In plaats daarvan wordt deze overgang bedekt door het kantachtige hekwerk dat de hele zaal doorloopt. De hoekkolommen zijn qua uiterlijk meer verwant aan de muren dan aan de losstaande ronde kolommen in de zaal. Deze ronde kolommen hebben wel een in het oog springend kapiteel, waardoor ze meer opvallen dan de hoekkolommen. Aan de buitenkant wordt de constructieve werking wel uitgedrukt, onder andere door de duidelijke expressie van de steunberen en de accentuering van de puntbogen in het voorhof.

I Kuban, D., *Muslim Religious Architecture, Development of Religious Architecture in Later Periods*, (1985), Koninklijke Brill, Leiden, p. 23

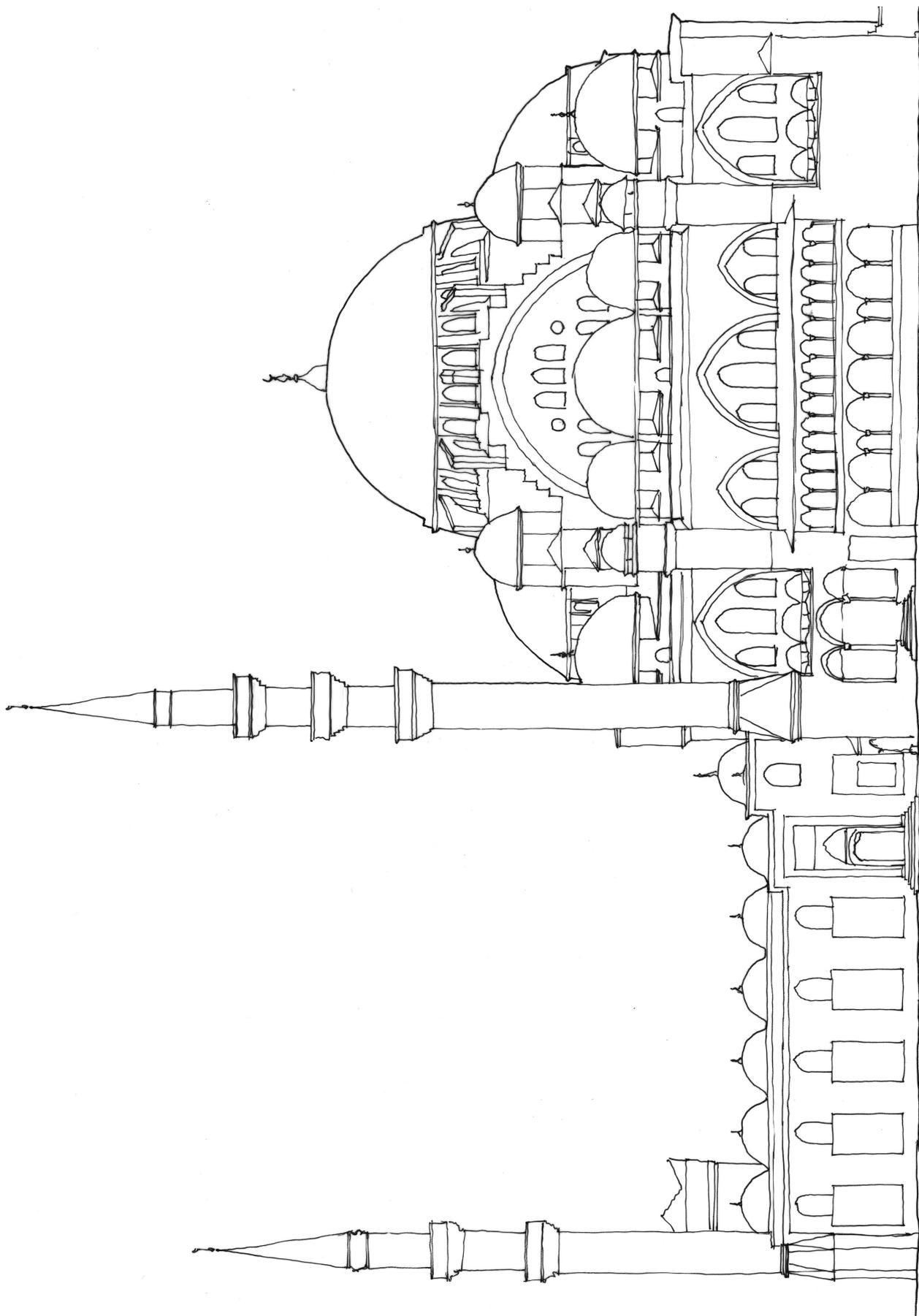
II Vogt-Goknil, U., Sinan, (1993), Wasmuth, Berlijn, p. 32

III Ibidem p. 33

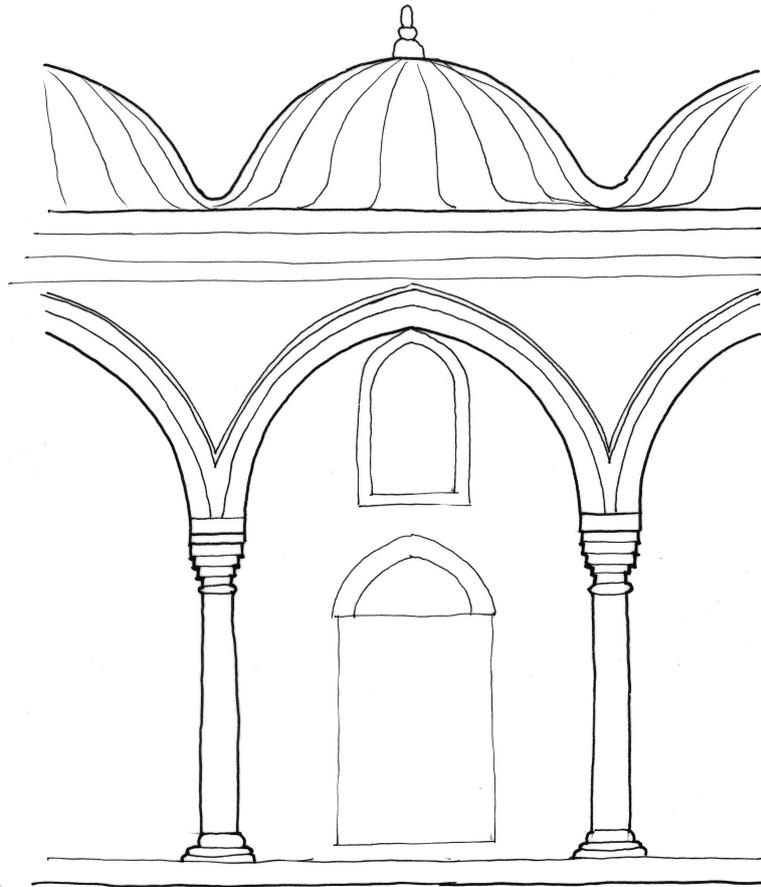

4.14
Stedenbouwkundige situatie
1:2000

4.15
gevelaanzicht
1:500

4.16
gevelfragment zuilengalerij voorhof
1:100

Conclusie

Door een vergelijking te trekken tussen de ontwikkelingen van de besproken moskeetypes wordt in dit hoofdstuk een algemeen antwoord gegeven op de in de inleiding gestelde onderzoeksvragen: wat zijn de belangrijke omslagpunten geweest in de ontwikkeling van de moskee in het Midden-Oosten? En tot welke uitkomsten hebben deze omslagpunten geleid? Tevens wordt er een poging gedaan om de beweegredenen achter de veranderingen bloot te leggen.

Allereerst kan gesteld worden dat de vorm van de moskee nooit bedacht is als symbolische afspiegeling van de Islam, of om van stromingen binnen het geloof te representeren. Alle omslagpunten in de ontwikkeling van de moskeebouw zijn namelijk ofwel te verklaren als reactie op lokale gebouwtypen, gebouwelementen of bouwmethodes, ofwel uit te leggen als pragmatische oplossing voor de veranderende behoeftes van de geloofsgemeenschap. Zo ontstond het *hypostyle* moskeetype tijdens het leven van Mohammed omdat het de gemakkelijkste manier was om een open ruimte te overkappen. Ook het overnemen van de *chahar taq* tempel in Iran, en de talloze uitbreidingen van moskeeën zoals het huis van de profeet in Medina en de Vrijdagmoskee van Isfahan gelden als pragmatische oplossingen.

De stappen in de moskeebouw die een reactie vormen op bestaande lokale bouwtradities zijn talrijker, en vormen de belangrijkste drijfveer van de ontwikkeling van de moskee. Zo is het Iraanse moskeetype ontstaan door toevoeging van pre-Islamitische gebouwelementen als de *ivan* en de koepel van de *chahar taq* tempel. Stapsgewijs lijkt de moskee minder op het vroeg-Islamitische moskeeën en meer op een Perzisch gebouw. De ontwikkeling van de Turkse moskee is te lezen als een poging om de Byzantijnse koepelbouw te evenaren, waarbij de constructieve oplossingen van bijvoorbeeld de Hagia Sofia bestudeerd en overgenomen werden.

Als we aan de hand van de drie categorieën die Argan beschrijft¹ de omslagpunten waarop er veranderingen in het moskeetype plaatsvinden beschouwen, valt er een rangorde op te maken. De decoratieve elementen gaan hand in hand met de lokale bouwtechnieken en materialen, en veranderen vaak als eerste in een nieuwe context. Zo zijn de decoraties op de boogvormen in de Maghreb voornamelijk uit stucwerk gemaakt, terwijl in Cordoba en Kairouan nog *spolia* gebruikt werden, in combinatie met natuurstenen elementen. Een ander voorbeeld zijn de decoratieve tegels van de moskee in Divrigi, die qua vorm overeenkomen met de Iraanse tegels (bijvoorbeeld in de vrijdagmoskee, Isfahan) maar door een andere productiewijze in plaats van een variatie in kleur een sterk reliëf hebben.

Omslagpunten in de complete configuratie en de grote constructieve elementen gaan vaak hand in hand, bijvoorbeeld bij de ontwikkeling van de moskee in Iran. De integratie van gebouwelementen als de *ivan* en de koepel brengen een nieuwe constructiewijze mee. Er zijn ook gevallen waarin dit niet zo is. De Maghreb moskeeën verschillen in configuratie op subtiële wijze van de voorgaande *hypostyle* moskeeën, maar de grote constructieve elementen zijn exact gelijk. In Damascus bleef de ruimtelijke opzet grotendeels gelijk, maar was juist het nieuwe constructieve systeem de belangrijkste innovatie.

De vraag rijst wat de achterliggende redenen voor deze omslagpunten zijn. In een aantal gevallen worden er bij toeval elementen aan het vocabulaire van de moskee toegevoegd. Zo werden de torens van de Omajjaden moskee in Damascus toegevoegd omdat de Romeinse muren hergebruikt werden voor de bouw van de moskee. De *vervlochten* bogen van de moskee van Cordoba ontstonden omdat de *spolia* die bij de bouw gebruikt werden niet hoog genoeg waren. Er lijkt geen vooraf bedachte reden te zijn voor deze innovaties, maar was men kennelijk tevreden met de ruimtelijke werking of de uitstraling van de elementen.

In andere gevallen was er wel de intentie om de moskee monumentaler en representatiever te maken, met als doel de moskee een vergelijkbare pracht en praal mee te geven als de monumenten van andere beschavingen. De kerkachtige elementen in de moskee van Damascus, bijvoorbeeld het hoge middenschip en de gevel, en de enorme koepels van de latere Ottomaanse moskeeën werden om deze redenen toegepast, in beide gevallen om te kunnen wedijveren met Byzantijnse bouwwerken. Identificatie met de Byzantijnse cultuur lijkt hierbij niet een belangrijke reden geweest te zijn, maar in andere gevallen was dit wel een motief van belang. De Abbasiden kozen ervoor om de Perzische *tirbal*-torens te imiteren als alternatief voor de minaretten van Damascus die als on-Islamitisch beschouwd werden door hun associatie met de Omajjaden. Vergelijkbare redenen lijken gespeeld te hebben in de Iraanse moskeebouw. Anders dan op het Arabisch schiereiland kende het gebied een belangrijke culturele traditie en was de architectuur sterk ontwikkeld. Ongetwijfeld werd de *hypostyle* gebedshal zoals deze door de Arabieren geïntroduceerd werd gezien als een stap terug ten opzichte van paleizen als die in Ctesiphon. In latere moskeeën greep men daarom terug op ‘eigen’ bouwvormen. Deze voorbeelden tonen de overduidelijke samenhang tussen de ontwikkeling van de moskee en de culturele context. Het is geen toeval dat het Maghreb moskeetype het minst afwijkt van de vroeg-Islamitische moskee, aangezien in beide gebieden de Arabieren de dominante bevolkingsgroep waren. Hetzelfde geldt voor de Jemenitische en Egyptische moskeetypes, die in dit onderzoek niet besproken zijn omdat ze nog minder afwijken van de vroeg-Islamitische moskeeën.

Hoewel de veranderingen in de moskeebouw verklaard kunnen worden aan de hand van de reeds genoemde verklaringen, wordt hiermee niet uitgesloten dat bepaalde elementen later een symbolische betekenis gekregen hebben, of een uitdrukking zijn van bepaalde opvattingen of structuren. Zo wordt er vaak gesteld dat de moskee een afspiegeling is van het paradijs,^{II} en dat dit zich bijvoorbeeld uit in de decoratieve patronen van Iraanse moskeeën. Dit soort speculatieve argumenten worden meestal niet ondersteund door geschreven bronnen uit die tijd, en de oorspronkelijke intentie van de bouwers is dan ook lastig te achterhalen. En aangezien levende wezens niet afgebeeld mogen worden in de Islam, zijn allegorieën niet goed herkenbaar.

Koshravi bestudeerde de stedelijke vorm van de vroeg-Islamitische steden, onder andere Kufa en Samarra, waarin de moskee en het paleis centraal staan. Hij stelt dat de vorm een uitdrukking is van de machtsstructuren van de geldende politieke theologische orde.^{III} Maar vervolgens vertelt hij dat de stedelijke vorm van Samarra overgenomen was uit Perzische steden, en uitgevoerd werd door een Perzische architect.^{IV} De aanwezigheid van een dergelijk antecedent verzwakt het argument.

In de moskeeën die in dit onderzoek aan bod zijn gekomen zijn van alle vernieuwingen voorlopers bekend of zijn de vernieuwingen pragmatisch van aard. Er zijn dus geen nieuwe elementen ‘verzonnen’ met de intentie om aan iets nieuws uitdrukking te geven. Nieuwe vormen zijn ontstaan door het combineren van reeds bekende elementen. Slechts één element zou wel een authentieke innovatie kunnen zijn, namelijk de *mihrab*. Deze gebedsnis is volgens Grabar als eerbetoon aan Mohammed aan de moskee is toegevoegd, en kende geen antecedent in het Arabisch schiereiland.^V Het is bekend dat de boogvorm de connotatie van eerbied en respect bezat, dus zelfs als de *mihrab* een geheel ‘origineel’ element is, komt de vorm alsnog voort uit een eerdere traditie.

De drie moskeeën die in dit onderzoek nader bestudeerd zijn, illustreren het resultaat van de typologische ontwikkeling van de moskee. Zowel op het vlak van de stedelijke inpassing en programma als op het vlak van de expressie en ornamentiek zijn er in het oog springende verschillen en overeenkomsten. De stedelijke inpassing verschilt sterk tussen de drie gebouwen: de Grote moskee in Algiers is op een bescheiden manier onderdeel van een bouwblok, de Vrijdagmoskee in Isfahan is volledig vergroeid met de omliggende bebouwing, en de Süleymaniye moskee in Istanbul is een het losstaande monumentale middelpunt van een groot complex. Alle drie de gebouwen hebben echter een sterk naar binnen gekeerd karakter. Door een aantal overgangszones wordt de gebedshal op afstand gehouden van de straat. Dit gebeurt in Algiers door de sequentie van de zuilengalerij en het voorhof, in Isfahan door de smalle doorgangen en het voorhof, en in Istanbul door het park en het voorhof. Naast de belangrijkste ingang hebben alle drie de moskeeën echter wel andere ingangen vaak naar meerdere kanten toe. Bij alle drie de gebouwen zijn de niet-representatieve delen van het programma uit het zicht gehouden. De nadruk ligt duidelijk op de gebedshal en het voorhof, en andere delen van het programma worden verborgen, zoals in Algiers of in een gebouwen verderop ondergebracht.

De ornamentiek in de drie gebouwen verschillen sterk van elkaar, maar de onderliggende principes zijn grotendeels vergelijkbaar. De ornamenten worden gebruikt om de gevel en andere oppervlaktes te accentueren en in vlakken te verdelen. Voorbeelden zijn de minaret in Algiers en in het bijzonder de gevel en *iwans* in Isfahan. In Istanbul is dit goed te zien in het interieur. Daarnaast worden er ornamenten toegepast op de plekken waar gebouwelementen bijeen komen. Dit is te zien in het samenkomen van de kolom en de boog in de moskee in Algiers, en aan bij de koepels in de Süleymaniye moskee. Tektoniek speelt bij het gebruik van ornamentiek in deze moskeeën geen rol van betekenis.

-
- I Argan, G.C., On the typology of architecture, in *Architectural Design*, - December 1963, p. 564-566 (1963) John Wiley & Sons, Hoboken, p. 565
II Nejdert Erzen, J., 'Reading Mosques: Meaning and Architecture in Islam', (2011), in *The Journal of aesthetics and art criticism*, volume 69, Issue 1, Wiley-Blackwell, p. 127
III Khosravi, H., 'Camp of Faith, On the Islamic Political Theology and Urban' in: Pier Vittorio Aureli (ed.), *The City as a Project* (Berlijn: Ruby Press, 2013), p. 70-100.
IV Ibidem
V Grabar, O., *The Formation of Islamic Art*, (1987), Yale University Press, New Haven, p. 115

Reflectie

Allereerst is mijn onderzoek volledig gebaseerd op de bronnen die in Nederland te vinden zijn, met een aantal beperkingen tot gevolg. Deze studies richten zich vooral op formele aspecten van de moskeeën, en gebruik en rituelen worden nauwelijks behandeld. Ook de secundaire ruimtes, bijvoorbeeld de woning van de Imam, worden op de plattegronden nooit weergegeven. Hierdoor is het erg lastig om deze aspecten van de moskee te behandelen, zeker bij de minder bekende gebouwen. Ook de kleinere moskeeën worden grotendeels overgeslagen in de verhandelingen, en zodoende valt hun invloed op de ontwikkeling van de moskee niet vast te stellen.

Tevens zijn bepaalde delen van de geschiedenis van de moskeebouw onderbelicht. Met name over de Iraanse moskeebouw van voor de vrijdagmoskee van Isfahan is in de Nederlandse bronnen weinig bekend, vermoedelijk door de grote geografische afstand en verschillen in taal en cultuur. Van de moskeeën die in deze studie behandeld zijn, zijn alleen de bouwjaartallen van de vroege Iraanse moskeeën onbekend. Over de Turkse moskeebouw is echter ook over de vroege moskeebouw veel geschreven, en ook vertalingen van Turkse boeken zijn volop beschikbaar.

Ten tweede is het onvermijdelijk dat bij een typologische studie naar vrijwel de gehele geschiedenis van de moskee in het Midden-Oosten de feiten versimpeld weergegeven worden vanwege de omvang van het onderwerp. Zo zijn er in bepaalde gevallen moskeeën bekend die als stap kunnen gelden in de ontwikkeling van het type, maar die in dit onderzoek niet meegenomen zijn omdat de verschillen met de stap ervoor te subtiel waren. Tussen de Üc Serefeli moskee en de Süleymaniye moskee zouden bijvoorbeeld nog een aantal stappen in de ontwikkeling kunnen worden opgenomen.

In andere gevallen zijn er meerdere gebouwen bekend die dezelfde ontwikkeling laten zien, met name in de ontwikkeling van de Iraanse moskeeën. Zo laat de Vrijdagmoskee van Qurva een zelfde stap zien als de vrijdagmoskee van Yast-i Khast. In deze gevallen is de best gedocumenteerde moskee weergegeven. Doordat alle moskeeën op gelijke wijze behandeld worden vervaagt het verschil tussen enerzijds de unieke revolutionaire moskeeën die alléén de bouwtraditie veranderden, bijvoorbeeld de moskee van Córdoba, en anderzijds de gebouwen die onderdeel waren van een brede ontwikkeling in de moskeebouw, zoals de vrijdagmoskeeën van Yast-i Khast en Qurva.

Ten derde zijn er geen architectuurtheoretische verhandelingen bewaard gebleven uit de tijd dat de moskeeën gebouwd werden, met uitzondering van de tijd van Sinan. Hierdoor blijft het achterhalen van de beweegredenen van de bouwers en ontwerpers van de moskeeën grotendeels giswerk. Mohammed Hamdouni Alami poogt in zijn boek *Art and Architecture in the Islamic Tradition* een architectuurtheorie te reconstrueren voor de ontwikkeling van de vroeg-Islamitische moskee aan de hand van Arabische poëzie, filosofie en de theologie.¹ Er zijn interessante parallellen te zien tussen deze domeinen, maar deze oefening blijft erg speculatief, en geeft zodoende geen zekerheid. De exacte reden dat de bouwers van de Abu Dulaf moskee ervoor gekozen hebben een *tirbal*-toren als model voor hun minaret te kiezen blijft bijvoorbeeld onbekend.

Ten slotte zijn een deel van de afbeeldingen reconstructies, gemaakt aan de hand van foto's waarbij het perspectief gecorrigeerd is. Met name bij de bouwwerken waarvan de gevels een groot verschil in diepte hebben is dit lastig, en levert het vaak een minder nauwkeurig resultaat op.

¹ Hamdouni Alami, M., *Art and Architecture in the Islamic Tradition - Aesthetics, Politics and Desire in Early Islam*, (2010), I.B. Tauris, Londen

Lijst afbeeldingen

Alle afbeeldingen zijn door de auteur getekend, met de hieronder genoemde afbeeldingen als bron. Bronnen uit de literatuurlijst worden verkort weergegeven. Vaak is de noordpijl door de auteur toegevoegd. Voor de reconstructies zijn op basis van foto's waarbij het perspectief gecorrigeerd is. Afbeeldingen afkomstig van webpagina's zijn vergeleken met afbeeldingen uit de boeken met het oog op betrouwbaarheid.

Kaarten

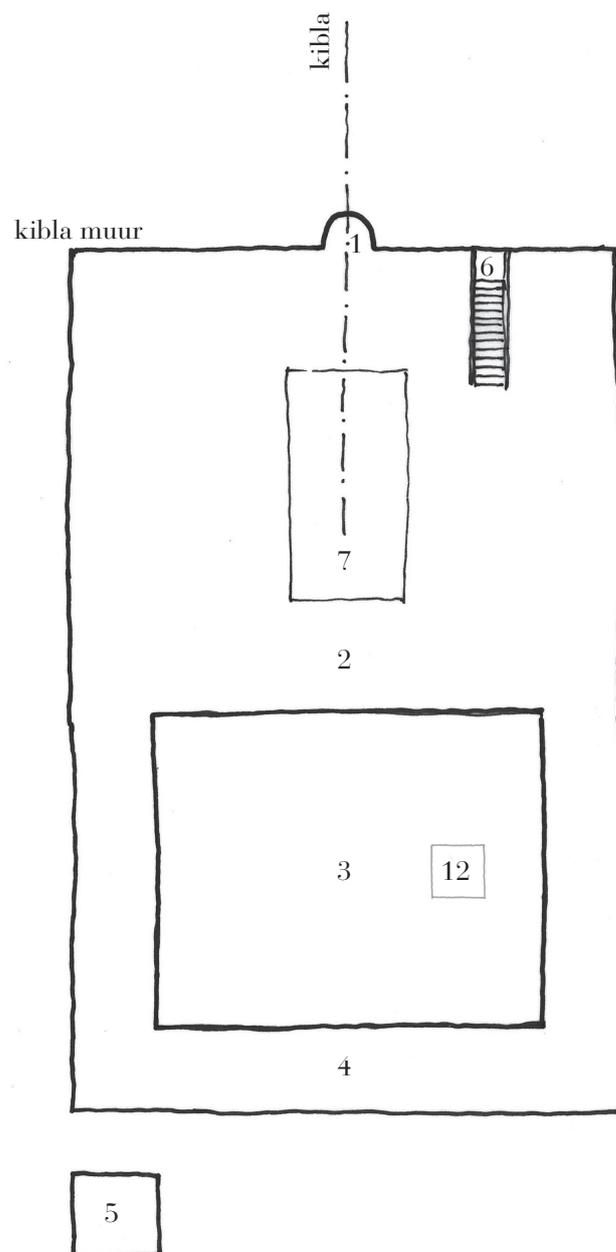
Kaart vroeg-Islamitische kalifaten – p.12, naar een kaart van <https://en.wikipedia.org/wiki/Caliphate>, geraadpleegd op 19 juli 2018
Kaart Almohanerijk – p.28, naar een kaart van https://en.wikipedia.org/wiki/Almohad_Caliphate, geraadpleegd op 19 juli 2018
Kaart Seltsjoekenrijk – p.38, naar een kaart van https://en.wikipedia.org/wiki/Seljuk_Empire, geraadpleegd op 19 juli 2018
Kaart Ottomaanse rijk – p.52, naar een kaart van https://en.wikipedia.org/wiki/Ottoman_Empire, geraadpleegd op 19 juli 2018

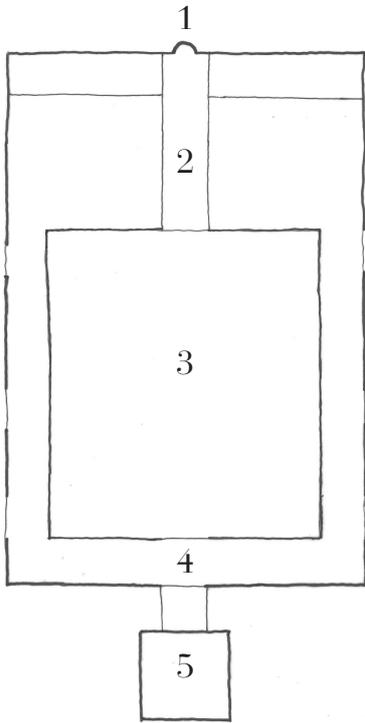
Tekeningen

- 1.1 eigen afbeelding
 - 1.2 Khosravi, H., *Camp of Faith, On the Islamic Political Theology and Urban Form*, p.78
 - 1.3 Hillenbrand, R., *Islamic Art and Architecture*, p.469 (2.45 & 2.47)
 - 1.4 Hillenbrand, R., *Islamic Art and Architecture*, p.469 (2.45)
 - 1.5 reconstructie aan de hand van een foto van <http://artamendment.tumblr.com/post/55900720449/great-mosque-at-damascus-syria-705-715>, geraadpleegd op 19 juli 2018
 - 1.6 Grabar, O., *The Formation of Islamic Art*, p.xx
 - 1.7 reconstructie aan de hand van een foto van <http://whc.unesco.org/en/list/276>, geraadpleegd op 19 juli 2018
 - 1.8 Kuban, D., *Muslim Religious Architecture I*, p.19 (fig.5)
-
- 2.1 eigen afbeelding
 - 2.2 L afbeelding van <http://islamic-arts.org/2012/mosque-of-cordova/>, geraadpleegd op 19 juli 2018
 - 2.2 R afbeelding van http://otraarquitecturaesposible.blogspot.com/2011/05/cathedral-mosque-of-cordoba-for_13.html, geraadpleegd op 19 juli 2018
 - 2.3 Grabar, O., *The Formation of Islamic Art*, p.xx
 - 2.4 Grabar, O., *The Formation of Islamic Art*, p.xx
 - 2.5 Sourdel-Thomine, J. & Spuler, B., *Die Kunst des Islam* (1973) Verlag Ullstein GmbH, Frankfurt am Main, p.258

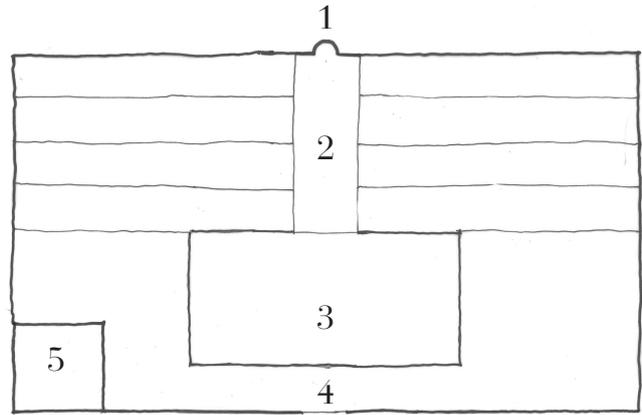
- 2.6 reconstructie a.h.v. kaart uit 1888 van https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1888_Plan_of_Algers,_Algeria_The_%27French%27_City.jpg, geraadpleegd op 19 juli 2018
- 2.7 reconstructie a.h.v. foto van <https://afrotourism.com/attraction/djemaa-el-kebir-great-mosque-of-algiers/>, geraadpleegd op 19 juli 2018
- 2.8 reconstructie a.h.v. foto van <https://afrotourism.com/attraction/djemaa-el-kebir-great-mosque-of-algiers/>, geraadpleegd op 19 juli 2018
- 2.9 reconstructie a.h.v. Kuban, D., *Muslim Religious Architecture II*, p.54 (plate IV)
- 3.1 eigen afbeelding
- 3.2 Hillenbrand, R., *Islamic Art and Architecture*, p.487 (2.222)
- 3.3 reconstructie a.h.v. Hillenbrand, R., *Islamic Art and Architecture*, p.102 (2.252) & p.489 (2.246)
- 3.4 <https://okuryazarim.com/barsiyan-mescid-i-cuma/>, geraadpleegd op 19 juli 2018 vergeleken met Hillenbrand, R., *Islamic Art and Architecture*, p.105 (2.253)
- 3.5 Ibidem
- 3.6 Hillenbrand, R., *Islamic Art and*, p.488 (2.235)
- 3.7 L Hoag, J. D., *Islamic Architecture*, (1977) Harry N. Arahms, In., New York, p.193 vergeleken met Hillenbrand, R., *Islamic Art and Architecture*, p.490 (2.269)
- 3.7 R Hoag, J. D., *Islamic Architecture*, (1977) Harry N. Arahms, In., New York, p.194
- 3.8 https://www.researchgate.net/Hakim-Mosque-Jami-Mosque-Abbasid-Mosque-in-Isfahan-geometry-and-street-patterns-35_fig4_319245946, geraadpleegd op 19 juli 2018
- 3.9 reconstructie a.h.v. foto van https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jamé_Mosque_Esfahan_courtyard.jpg, geraadpleegd op 19 juli 2018
- 3.10 reconstructie a.h.v. foto van https://www.flickr.com/photos/twiga_swala/6006246975, geraadpleegd op 19 juli 2018
- 4.1 eigen afbeelding
- 4.2
- 4.3 Kuban, D., *Muslim Religious Architecture II*, p.19 (Fig.19)
- 4.4 Sourdél-Thomine, J. & Spuler, B., *Die Kunst des Islam* (1973) Verlag Ullstein GmbH, Frankfurt am Main, p.369
- 4.5 Sourdél-Thomine, J. & Spuler, B., *Die Kunst des Islam* (1973) Verlag Ullstein GmbH, Frankfurt am Main, p.369
- 4.6
- 4.7 Kuban, D., *Muslim Religious Architecture II*, p.21 (Fig.20)
- 4.8 Hillenbrand, R., *Islamic Art and Architecture*, p.494 (2.306)
- 4.9 Hillenbrand, R., *Islamic Art and Architecture*, p.494 (2.306)
- 4.10
- 4.11 p.496 (2.340)
- 4.12 Kuban, D., *Muslim Religious Architecture II*
- 4.13 Kuban, D., *Muslim Religious Architecture II*
- 4.14 Kuban, D., *Muslim Religious Architecture II*, p.23 (fig. 22)
- 4.15 https://en.wikipedia.org/wiki/File:Suleymaniye_Mosque_cleaned_Gurlitt_1912.jpg, geraadpleegd op 19 juli 2018
- 4.16 Ibidem

Verklarende woordenlijst & overzicht types

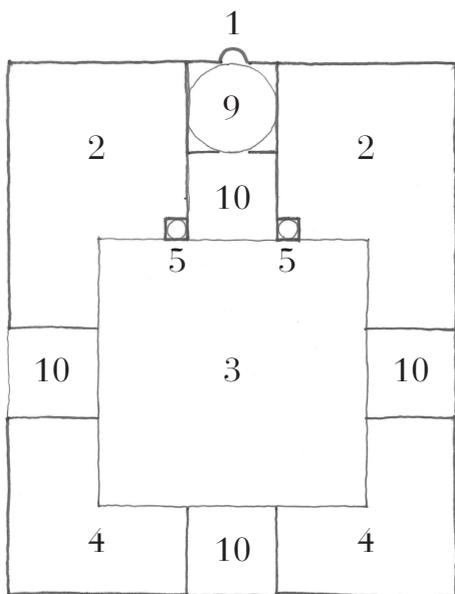

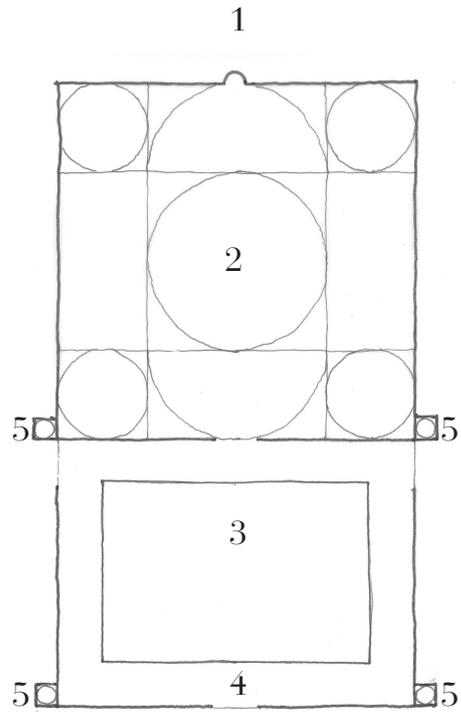
Vroeg-Islamitisch

Maghreb

Iraans

Turks

Legenda afbeeldingen & Verklarende woordenlijst

1	mihrab	nis die de richting van Mekka aangeeft
2	gebedshal	
3	voorhof	
4	zuilengalerij	
5	minaret	toren waarvan de gebedsoproep gezongen wordt
6	minbar	preekstoel waar de preek gehouden wordt, meestal in de vorm van een steektrap met een plateau
7	maqsurā	afgesloten ruimte waar de kalief in veiligheid kon bidden
8	voorportaal	
9	gekoepelde kamer	kamer in een gebedshal die overkoepeld is
10	iwan	entreepoort of hal waarbij één zijde naar buiten toe geopend is
11	greppel	
12	waterbassin	

khutbah	preek die op vrijdagmiddag gehouden werd
vrijdagmoskee	een moskee met ruimte voor de gehele geloofsgemeenschap van een stad, waar men de khutbah uitspreekt
kibla	bidrichting (richting Mekka)
kibla-muur	muur waarnaar men bid, bevat de mihrab
spolia	Bouwelementen (vaak kolommen) die hergebruikt worden uit bestaande bouwwerken
hypostyle hal	Hal waarvan het dak door kolommen ondersteund wordt, vaak met behulp van bogen
vervlochten boog	boogconstructie waarbij meerdere bogen elkaar kruizen
hoefijzerboog	boog waarvan de beide uiteinden naar elkaar gebogen zijn
schotelkoepel	koepel die aan de buitenzijde taps toeloopt ter versterking